

Mariański, Janusz

Zróżnicowania pokoleniowe religijności wiejskiej

Studia Płockie 9, 277-315

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Janusz Mariański

ZRÓŻNICOWANIA POKOLENIOWE RELIGIJNOŚCI WIEJSKIEJ

Wprowadzenie. I. Struktura wieku a religijność w świetle badań socjologicznych. II. Charakterystyka przeprowadzonych badań i zbiorowości próbnej. III. Wybrane aspekty przemian, postaw i zachowań religijnych. IV. Podsumowanie i konkluzje duszpasterskie.

WPROWADZENIE

Religię określa się dość często w świetle takich kategorii, jak: „przeżycie tego, co święte”, „rzeczywistość pozaempiryczna”, „nadprzyrodzone”, „transcendentne”, „święty kosmos”, „sacrum”, „Siła Wyższa”, „Bóg”. R. Robertson formułuje definicję religii w oparciu o podstawowe rozróżnienie rzeczywistości empirycznej i pozaempirycznej oraz kontekst społeczno-kulturowy, w którym religia (chrześcijaństwo) rozwija się. Kultura religijna i religia są dla niego identyczne. Określa kulturę religijną jako „układ wierzeń i symboli (oraz wartości bezpośrednio z nich wynikających), który jest związany z rozróżnieniem rzeczywistości empirycznej i ponadempirycznej (transcendentnej), przy czym sprawy należące do rzeczywistości empirycznej są podporządkowane pod względem znaczenia rzeczywistości nieempirycznej”.¹

Modyfikując nieco definicję Robertsona M. Radwan określa religię jako „system kulturowy oparty o rozróżnienie między rzeczywistością empiryczną a ponadempiryczną, składający się z wartości, norm, legitymizacji i symboli”.² W podobny sposób wypowiada się L. Vaskovics. Według niego religia jest „kolektywnym systemem wartości, norm i symboli, skierowanym ku nadprzyrodzonej istocie (moc), określającym postawy i zachowania”.³

Przytoczone przykładowo trzy przedmiotowe (substancjalne) definicje religii, bazujące na dychotomii „tego, co naturalne” i „tego, co nadnaturalne”, wyznaczają w najogólniejszym znaczeniu obiekt badań na poziomie ogólnospołecznym. W konkretnych badaniach socjologicznych, ukierunkowanych na postawy i wzory zachowań katolików, wiodące znaczenie ma pojęcie religijności i jego operacjonalizacja (przełożenie pojęć ogólnych na język parametrów i wskaźników empirycznych). Religijność, która staje się dostępną ba-

¹ R. Robertson, Einführung in die Religionssoziologie, München 1973, s. 64.

² M. Radwan, Socjologia religii a socjologia kultury. Przyczynek metodologiczny, „Chrześcijanin w Świecie” 2 (1970) nr 6, s. 50.

³ L. Vaskovics, Religion und Familie — Soziologische Problemstellung und Hypothesen. W: Religion im Umbruch. Soziologische Beiträge zur Situation von Religion und Kirche in der gegenwärtigen Gesellschaft, Stuttgart 1972, s. 328.

daniom socjologicznym, jest kulturowo określona i ograniczona danym kontekstem społeczno-kulturowym. Wiąże się — zwłaszcza w środowisku wiejskim — z instytucjami kościelnymi, kształtującymi ją w sposób istotny. Badaniami socjologicznymi są objęte te religijne wartości, normy i wzory zachowań, które w procesie socjalizacji zostały przyswojone i ukonstytuowały się w kontaktach z grupami religijnymi. Sformułowane „w języku operacyjnym” pojęcie religijności, ujęte w formie adekwatnych wskaźników, pozwala na empiryczne weryfikowanie założonych hipotez badawczych.

Przyjmując przesłankę (model) zinstytucjonalizowanej religijności, nie chcemy ograniczać religijności do formalnego wypełniania nakazów i oczekiwań Kościoła, a niereligijność sprowadzać a priori do niespektowania wartości i norm wyznawanych przez Kościół. Jednakże religijność niezależna od instytucji Kościoła może być analizowana tylko wówczas, gdy pojawi się w społecznych formach wyrazu.⁴ W badanym środowisku wiejskim religijność — rozważana zarówno historycznie, jak i społecznie — pozostaje pod wyłącznym wpływem Kościoła. Między religią a Kościołem, między względnie niezależną instytucjonalnie religijnością a instytucjonalnie zależną „kościelnością” istnieje ścisły związek.⁵ Wiara jest przekazywana w konkretnej formie kościelnej. Zastosowane instrumenty badawcze pozwolą ująć poznawczo zarówno pełną religijność kościelną, jak i przejawy religijności częściowo pozostającej w opozycji (dystansie) wobec Kościoła, chociaż ukształtowanej i podtrzymywanej w dalszym ciągu przez niego. Model tradycyjnej religijności ludowej odgrywa w referowanych tu badaniach rolę wtórną jako układ odniesienia w analizie zjawisk życia religijnego.⁶

Religijność ukształtowaną bezpośrednio lub przynajmniej pośrednio przez Kościół (religijność instytucjonalna, kościelna) rozpatrujemy w kilku wymiarach (dymensjach): a) aspekt globalnego stosunku do religii (samoidentyfikacja badanych); b) aspekt intelektualno-poznawczy (znajomość treści wiary); c) aspekt ideologiczno-wierzeniowy (akceptacja zasadniczych twierdzeń dogmatycznych); d) aspekt konsekwencyjno-etyczny (internalizacja podstawowych norm etycznych); e) aspekt rytualno-kultowy (praktyki religijne); f) aspekt instytucjonalno-wspólnotowy (postawy i zachowania wobec księży i parafii). Analizowane aspekty są względem siebie relatywnie niezależne. Wysoki poziom akceptacji w zakresie jednej dymensji nie oznacza z konieczności przejawiania takiego samego poziomu w innej.

Badając religijność katolików (postawy i zachowania), przejawiającą się w określonych formach społecznych, nacechowanych instytucjonalnie i kulturowo, możemy uchwycić zarówno te jej przejawy, które pokrywają się całkowicie z religijnością instytucjonalną, jak i te, które są z nią częściowo lub całkowicie sprzeczne (w sensie modelu reprezentowanego przez Kościół katolicki).⁷ Zaznaczająca się w rzeczywistości społecznej religijność ma więc różne profile, zarówno profil ściśle kościelny (religijność kościelna), jak i częściowo zdystansowany wobec Kościoła (religijność selektywna), oraz profil pozakościelny (nowe formy religijności). Przedmiotem podjętych analiz

⁴ Por. U. Boos-Nünning, Dimensionen der Religiosität. Zur Operationalisierung und Messung religiöser Einstellungen, München 1972, s. 24—27.

⁵ Tamże, s. 40.

⁶ Por. W. Piwowarski, Wpływ uprzemysłowienia na tradycyjną religijność polską, „Collectanea Theologica” 48 (1978) nr 1, s. 6.

⁷ Por. W. Piwowarski, Religijność jako przedmiot badań socjologicznych, „Roczniki Filozoficzne” 23 (1975) nr 2, s. 145.

będą szczególnie te formy religijności, które chociaż pozostają pod wpływem kościelnym i są sformułowane w języku kościelnym, nie odpowiadają w pełni żądaniom Kościoła i wykazują relatywną niezależność od niego. Przyjmując model instytucjonalnej religijności badamy, jak jego treści przejawiają się w postawach i zachowaniach jednostek, jak są subiektywnie przeżywane, odczuwane i przyjmowane.

W ramach podjętego tematu odnoszącego się do społecznych korelatów religijności interesują nas zależności między wybranymi elementami struktury społecznej (zróźnicowanie mieszkańców wsi ze względu na wiek) i społecznymi przejawami życia religijnego. Nie oznacza to sprowadzenia religii do wymiarów stricte społecznych.⁸ Socjologowie religii od dłuższego czasu interesowali się związkiem pomiędzy strukturą wieku ludności a różnymi przejawami życia religijnego. Jednak niespodziewanie mało badań tego związku zostało opracowanych w perspektywie dynamiki zjawisk religijnych.⁹ Są to najczęściej badania oparte na wnioskowaniu o zachodzących procesach z istniejącego w danej chwili zróźnicowania zjawisk religijnych (obserwacje przekrojowe w określonym czasie).

Zamiarem autora artykułu jest pokazanie nie tyle związku pomiędzy strukturą wieku ludności wiejskiej a poszczególnymi elementami religijności, lecz raczej uchwycenie dynamiki oraz kierunków zmian w postawach i zachowaniach religijnych wyróżnionych grup wieku. Jeżeli nawet religijność jest mało podatna na zmiany w stosunkowo krótkim okresie czasu, to i tak zarysowujące się zmiany nie muszą przebiegać w poszczególnych grupach pokoleniowych w sposób jednolity. Nierównoległość zmian może zaznaczyć się zarówno w tempie i intensywności przekształceń (dynamika zmian), jak i w odniesieniu do poszczególnych aspektów religijności (kierunek zmian). Na przykładzie wybranych wyznaczników ilościowych pokażemy, jaki punkt osiągnął proces przemian religijności wiejskiej w pokoleniu młodym, średnim i najstarszym. Zapytamy, czy dynamika przemian religijności przebiegała jednakowo we wszystkich grupach ludności wyróżnionych ze względu na wiek, czy też przekształcenia w jej konkretnych aspektach były nierównomierne i zróźnicowane? Badanie konkretnej parafii wiejskiej w dwóch układach czasowych pozwoli zinterpretować dynamikę zmian w zależności od cech struktury badanej społeczności.

---

⁸ J. Majka pisze o badaniach socjo-religijnych: „U podstaw tych badań nie stoi, a przynajmniej nie musi stać jako warunek ich metodologicznej poprawności założenie o społecznym charakterze religii, ale jedynie twierdzenie, że religia zaznacza się w rzeczywistości społecznej i że istnieją jakieś zależności między strukturą religii a strukturą społeczną albo między życiem społecznym a społecznymi przejawami życia religijnego. W żadnym zaś wypadku wyniki tych badań nie uprawniają do wypowiedzania twierdzeń o społecznych źródłach i przyczynach religii”. J. Majka, Socjologiczne uwarunkowania idei Boga, „Colloquium Salutis” 9 (1977) s. 16.

⁹ Zapowiedziane przez Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN badania socjologiczne nad przemianami światopoglądowymi mieszkańców wsi, zwłaszcza młodego pokolenia, nie zostały jak dotąd zrealizowane. Por. M. Kozakiewicz, Zamierzenia badawcze w zakresie socjologii Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, „Kultura i Społeczeństwo” 16 (1972) nr 3, s. 231.

I. STRUKTURA WIEKU A RELIGIJNOŚĆ W ŚWIETLE BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH

Struktura wieku jest czynnikiem wpływającym na zróżnicowanie religijności. Jednostki przynależne do odmiennych pokoleń, wychowane w odmiennych warunkach społeczno-kulturowych, według różnych modeli wychowawczych, mają różne systemy wartości i określoną mentalność. W poszczególnych fazach swojego życia charakteryzują się zmienną aktywnością religijno-kościelną. W badaniach socjologicznych próbuje się ustalać okresy najbardziej krytyczne pod względem wierności religijnej, rozpatrując maxima i minima religijności w zależności od wieku. Na ogół przyjmuje się, że osoby starsze aktywniej uczestniczą w działalności religijnej i są bardziej związane z Kościołem niż młodsi.¹⁰

J. H. Fichter w pracy dotyczącej struktury społecznej parafii miejskiej ustalił, że krzywa wieku mająca kształt litery „U” osiąga swój punkt najniższy w odniesieniu do religijności osób w wieku 30—39 lat.¹¹ Z analiz dokonanych przez E. Bodzentę nad katolicyzmem austriackim w latach sześćdziesiątych wynikało, że młode roczniki (dzieci do lat 14) i najstarsze (powyżej 65 lat) były silniej reprezentowane wśród uczestników nabożeństw kościelnych niż wynikało to z ich proporcji w ogólnej strukturze ludności. Największy dystans wobec praktyk religijnych odnotowano w grupie wieku 30—50 lat. Odchodzenie od praktyk religijnych zaczynało manifestować się u chłopców przed 14 rokiem życia, u dziewcząt zaś pomiędzy 16—18 rokiem.¹² U. Boos-Nünning i E. Golomb stawiają hipotezę, według której osłabienie religijności dokonuje się od 18 roku życia i osiąga swój punkt „krytyczny” (przynajmniej w odniesieniu do praktyk religijnych) około 40 roku życia, po czym następuje wzrost zainteresowania się problemami religijnymi oraz wzmacnia się więź religijno-kościelna. Konkretnie badania nad zachowaniami religijnymi mieszkańców zagłębia Ruhry nie potwierdziły faktu istotnych różnic według wieku w poszczególnych dymensjach religijności, choć osoby w wieku 30—49 lat okazywały się zawsze najmniej związane z religią. Czynnikiem wieku oddziaływał najsilniej w sferze tzw. osobistej religijności, nieznacznie zaś w dziedzinie wiary religijnej (zaangażowanie wysokie we wszystkich przedziałach wiekowych) i postaw wobec Kościoła (zaangażowanie niskie we wszystkich grupach wieku).¹³

W środowiskach zdechrystianizowanych pierwsze wyraźne symptomy osłabienia życia religijnego zauważa się już u dorastających dzieci po odbyciu uroczystej Komunii św. Według F. Kellera w RFN wyraźny spadek udziału w praktykach religijnych u dzieci zbiega się z 14 rokiem życia, gdy szkoła traci znaczenie jako czynnik socjalizacji. Następuje redukcja dość powszechnych praktyk religijnych dzieci do poziomu przeciętnych praktyk ludzi do-

¹⁰ A. L. Bertrand, Z. T. Wierzbicki, *Socjologia wsi w Stanach Zjednoczonych. Stan i tendencje rozwojowe*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, s. 111.

¹¹ J. H. Fichter, *Die gesellschaftliche Struktur der städtischen Pfarrei, Freiburg im Breisgau 1957*, s. 72—73.

¹² E. Bodzenta, *Die Katholiken in Österreich. Ein religionssoziologischer Überblick*, Wien 1962, s. 83—87. W dekanacie Marl najniższy standard praktyk niedzielnych reprezentowały osoby w wieku 21—50 lat. A. Weyand, *Formen religiöser Praxis in einem werdenden Industrieraum*, Münster 1963, s. 132.

¹³ U. Boos-Nünning, E. Golomb, *Religiöses Verhalten im Wandel. Untersuchungen in einer Industriegesellschaft*, Essen 1974, s. 125—129.

rosłych.¹⁴ R. Duocastella umieszcza najbardziej radykalny spadek praktyk religijnych pomiędzy 10 a 30 rokiem życia. W pewnych przypadkach obniżka jest słabsza (np. w rejonach rolniczych), w innych — jest bardziej zaakcentowana (np. rejony miejsko-przemysłowe). Obok niedostatecznej formacji katechetycznej, nieadekwatnego przedstawiania wartości religijnych, sama cywilizacja miejska odgrywa rolę zasadniczą jako czynnik wywołujący kryzysy religijne młodych. W środowiskach wiejskich praktyki religijne są bardziej ujednoczone i istnieją tylko nieznaczne wahania w zewnętrznych manifestacjach religijności. W miastach różnice są bardziej zaakcentowane, przede wszystkim pomiędzy 25 i 40 rokiem życia.¹⁵ Z ustaleń J. Laloux wynikało, że absentyzm niedzielny był wyższy u osób w wieku 20 lat i więcej niż u osób w wieku 15—19 lat. Do czasu ukończenia szkoły i rozpoczęcia pracy zawodowej praktyki religijne utrzymywały się na względnie niezmiennym poziomie.¹⁶

Pierwsza praca zawodowa i zawarcie małżeństwa kryją w sobie aktywne czynniki dechrystianizacji (przynajmniej w sferze praktyk religijnych).¹⁷ Stanowią „krytyczny” punkt życia religijnego (zmiana stylu życia, nowe problemy małżeńskie i rodzinne, przesunięcie zainteresowań na wychowanie dzieci itp.). Wzrastające zaangażowanie religijne osób w wieku starszym, wyłączonego z procesów produkcji i pracy zawodowej, tłumaczy się potrzebą osiągnięcia równowagi i stabilizacji duchowej w obliczu „ostatecznych” problemów życiowych jednostki, charakterem medytacyjnym tej fazy życia, wzrastającym budżetem czasu wolnego, potrzebą przełamania osamotnienia i izolacji.

Z badań austriackich wynikało, że osoby w wieku poniżej 40 lat wśród katolików częściej niż osoby w wieku powyżej 60 lat określały siebie w kategoriach „niereligijny” i „mało religijny” oraz rzadziej uczęszczały do kościoła. Równocześnie najstarsi (powyżej 60 lat) i najmłodszy (poniżej 30 lat) stosunkowo częściej niż przedstawiciele innych kategorii wiekowych odczuwali brak sensu życia. Młodszy wiekiem deklarowali mniej oczekiwań pod adresem Kościoła i charakteryzowali się wyższym indywidualizmem religijnym.¹⁸

Ludzie młodzi odczuwają subiektywnie znacznie więcej dysonansów pomiędzy społecznym i kościelnym systemem wartości niż pokolenie starszych. Znaczny jest wśród nich odsetek rytualistów, tzn. tych, którzy biorą mniej lub bardziej regularny udział w działaniach kultowych Kościoła, ale równocześnie wykazują znaczny deficyt więzi z Kościołem w dziedzinie postaw wierzeniowych.¹⁹ Ten typ postaw wśród młodzieży stwierdził F. Braid w jednym z dekanatów austriackich. Młodzież wykazywała znacznie wyższy wskaźnik ortopraktyki niż należałoby się spodziewać ze wskaźników ortodoksji.

¹⁴ F. Keller, *Die religiöse Praxis*. W: *Kirche und Katholiken in der Bundesrepublik. Daten und Analysen*, Aschaffenburg 1974, s. 84.

¹⁵ R. Duocastella, *Géographie de la pratique religieuse en Espagne*, „Social Compass” 12 (1965) s. 292—293.

¹⁶ J. Laloux, *L'évolution religieuse en milieu rural*, „Social Compass” 8 (1961) s. 247.

¹⁷ J. Laloux, *Socjologia religii środowiska wiejskiego*. W: *Socjologia religii*, Kraków 1962, s. 78—95.

¹⁸ P. M. Zulehner, *Religion nach Wahl. Grundlegung einer Auswahlchristenpastoral*, Wien 1974, s. 37—38; tenże, *Kirche und Priester zwischen dem Auftrag Jesu und den Erwartungen der Menschen*, Wien 1974, s. 18—60.

¹⁹ P. M. Zulehner, *Einführung in den pastoralen Beruf. Ein Arbeitsbuch*, München 1977, s. 63—65.

Ogólnie rzecz biorąc, starsze roczniki były bardziej religijne niż młodsze. Wyraźny spadek religijności i kościelności zaczynał się w tym rejonie około 18 roku życia badanych mieszkańców wsi.²⁰

Badania w siedmiu wsiach położonych wokół miasta Füssen (RFN) wskazały na zróżnicowanie religijności w zależności od wieku mieszkańców wsi. Wraz ze wzrastającym wiekiem badanych rosło przekonanie o ważności wiary religijnej i roli Opatrzności Bożej w życiu. Młodzi częściej dostrzegali w przebiegu swojego życia wpływ własnych decyzji lub determinacje przypadkowego losu. Rzadziej w podejmowanych decyzjach odwoływali się do rozwiązań religijnych. W praktykach niedzielnych najbardziej odbiegały od przeciętnego wskaźnika frekwencji (64⁰/o) osoby w wieku 26—35 lat (49⁰/o). Częstotliwość zaś regularnej modlitwy prywatnej i wspólnej wzrastała wraz z wiekiem mieszkańców badanych wsi.²¹

W rejonie wiejsko-miejskim w RFN (dwa dekanaty w diecezji Regensburg) w latach sześćdziesiątych stwierdzono wysoki poziom praktyk niedzielnych u dzieci. Wskaźniki te szybko zmniejszały się u młodzieży, osiągając stan najniższy u osób w wieku 21—35 lat. Od tej granicy zaznaczała się tendencja zwykłowa frekwencji niedzielnej, która jednak nie osiągała poziomu z punktu wyjściowego (frekwencja dzieci).²²

Badania z 1971 roku w mieście przemysłowym Ludwigshafen am Rhein (zagłębie Ruhry) wykazały znacznie niższy od przeciętnego dla całego kraju wskaźnik praktyk niedzielnych (o około 20⁰/o). Na mszach św. niedzielnych gromadziły się przede wszystkim osoby starsze i kobiety. Proporcje grup wieku wśród uczestników mszy św. niedzielnych kształtowały się: 1 (21—40 lat), do 2 (41—60 lat) do 3 (61 lat i więcej), zaś wśród absentujących się od mszy św. — 3 : 2,5 : 2. Msza św. niedzielna nie była więc w takim stosunku odrzucana jak i aprobowana. W grupie osób w wieku 21—40 lat 40⁰/o uczęszczało raz do roku do kościoła, 31⁰/o — całkowicie zerwało z praktykami niedzielными, pozostali uczęszczali regularnie lub nieregularnie. Około 44⁰/o badanych (katolicy i protestanci) komunikowało w okresie wielkanocnym. Struktura wieku tej grupy była taka sama jak przy uczęszczaniu do kościoła (1 : 2 : 3). Wraz z wiekiem wzrastało przekonanie o ważności modlitwy. Jeżeli w grupie osób najmłodszych tylko 16⁰/o uznało modlitwę za bardzo ważny element w życiu, to w grupie średniej — 31⁰/o i w grupie osób najstarszych — 47⁰/o. Tę relację można wyrazić w proporcji 2 : 3 : 4 (w postawach negatywnych wobec modlitwy — 3 : 2 : 1). Podobna tendencja przejawiała się w ocenach tradycyjnego chrześcijańskiego modelu małżeństwa. O ile starsza generacja w ogromnej większości opowiadała się za dotychczasowym modelem małżeństwa i rodziny (77⁰/o), o tyle już tylko dwie trzecie spośród generacji średniej i mniej niż połowa z generacji młodych (42⁰/o) uznała ten model za dobry i właściwy.²³

Badania reprezentatywne z 1974 roku w RFN wykazały, że osoby w wieku 16—29 lat stosunkowo najrzadziej opowiadały się za twierdzeniem o dzia-

²⁰ F. Breid, *Prägt der Lebensraum Kirchlichkeit und Religiosität des Menschen? W: Vom Passivraum zum Hoffnungsgebiet*, Linz 1979, s. 82.

²¹ *Kirchlichkeit ohne Konsequenzen?*, „Informationen für die Seelsorge” 2 (1971), s. 12—22.

²² O. Selg, *Kirche der Ungäubigen? Fragen und Meinungen in einem Traditionsgebiet*, Adelsried bei Augsburg 1969, s. 21—22.

²³ F. Borggreffe, *Kirche für die Grostadt. Sozialtheologische Materialien für eine urbane Theologie*, Heidelberg 1973, s. 95—134.

łaniu Opatrzności Bożej w życiu (31% — tak, 40% — nie, 29% — brak zdania). W następnych grupach wieku wzrastał odsetek osób aprobujących to twierdzenie, osiągając maximum w grupie osób po sześćdziesiątce (66% — tak, 22% — nie, 12% — brak zdania). Również akceptacja zasady nierozzerwalności małżeńskiej różnicowała się ze względu na wiek: od 40% aprobujących małżeństwo jako związek nierozzerwalny w pokoleniu najmłodszych (16—29 lat), poprzez 50% w pokoleniu średnim (30—44 lat) i 62% w pokoleniu starszym (45—59 lat), do 72% w pokoleniu najstarszym (60 lat i więcej).²⁴

Sondaż z 1977 roku przeprowadzony w społeczeństwie zachodnioniemieckim przez „EMNID — Institut” na temat małżeństwa i rodziny pozwolił ustalić, że „im badani są młodszy wiekiem, tym bardziej widoczny jest dysonans w stosunku do norm kościelnych, i odwrotnie: im badani są starsi, tym częściej pojawiają się opinie pozytywne”.²⁵ Różnice w odpowiedziach na pytania dotyczące problemów Kościoła, religii, małżeństwa i rodziny osób młodych (16—29 lat) i najstarszych (powyżej 65 lat) wahały się przeważnie w granicach 20—30 punktów procentowych (niekiedy wynosiły 10%, czasem osiągały granicę 40%). Pierwsi stanowili grupę wieku najbardziej zdystansowaną wobec Kościoła, drudzy wykazywali relatywnie najwyższy wskaźnik więzi z Kościołem.²⁶

Wraz ze wzrastającym wiekiem katolików — jak wykazała wielka ankieta synodalna w RFN — pojawiała się częściej myśl o Bogu i konieczności śmierci. Wzrastał konsens z nauką Kościoła i pogłębiała się akceptacja tradycyjnych form życia kościelnego (spadek sympatii dla reform wewnętrzno-kościelnych). Religijno-kościelne treści stawały się bardziej „relewantne”. W starszych grupach wieku rzadziej pojawiała się myśl o wystąpieniu z Kościoła.²⁷ Również analizy faktycznych rozmiarów zjawiska formalnych wystąpień z Kościoła potwierdziły opinię, że w ostatnich latach bardziej aktywne w tej dziedzinie były roczniki młodsze (18—40 lat).²⁸ Nasilająca się fala wystąpień z Kościoła nie jest tylko „produktem” młodej generacji, ale gotowość do realizacji tych zamierzeń jest w tym pokoleniu szczególnie wyraźna („im młodszy, tym bardziej skłonny do opuszczenia Kościoła”).²⁹ Interpretując wyniki ankiety synodalnej W. Riess zaznacza krótko, że „wyższy wiek i religijno-kościelny maksymalny konsens wiary są w ścisłym związku”.³⁰

W ostatnich kilkunastu latach zaznaczyły się w niektórych krajach szybkie zmiany w młodym pokoleniu w zakresie stosunku do tradycyjnych form życia religijnego. W międzynarodowych badaniach Instytutu Gallupa z 1975 roku stwierdzono, że teoretyczny ateizm bardziej znamionuje respondentów młodych niż starszych. „Typowy” ateista teoretyczny (nie uznaje istnienia Boga ani Istoty Wyższej) pojawiał się częściej wśród mężczyzn, lu-

²⁴ Allensbacher Jahrbuch der Demoskopie 1976, Wien 1976, s. 28—32.

²⁵ N. Martin, Familie und Religion. Ergebnisse einer EMNID—Spezialbefragung, „Die Neue Ordnung” 34 (1980) nr 2, s. 141.

²⁶ Tamże, s. 141—143.

²⁷ W. Riess, Glaube als Konsens. Über die Pluralität im Glauben, München 1979, s. 112—125.

²⁸ A. Kuphal, Abschied von der Kirche. Traditionsabbruch in der Volkskirche. Zugleich ein Beitrag zur Soziologie des kollektiven Verhaltens, Gelnhausen—Berlin—Stein 1979, s. 77—81.

²⁹ A. Feige, Kirchenaustritte, Gelnhausen—Berlin 1976, s. 66.

³⁰ W. Riess, Glaube als Konsens, dz. cyt., s. 126.

dzi młodych, o wyższym wykształceniu, przynależących do wyższych warstw społecznych i mających wyższe dochody. Również tzw. praktyczno-egzystencjalny ateizm (zoperacjonalizowany w pytaniu dotyczącym nagradzania i karania zachowań ludzkich przez Boga) zaznaczał się wyraźniej w młodszych rocznikach.³¹

Z innych obserwacji socjologicznych wynika, że im młodsze jest pokolenie katolików, tym niższy jest poziom publicznych praktyk religijnych i słabszy kontakt z parafią. Te formy religijności straciły na znaczeniu szczególnie u osób liczących mniej niż 30 lat życia.³² Wskaźnik regularnego uczestnictwa we mszy św. wśród katolików niemieckich spadł w latach 1963—1976 w grupie osób w wieku 16—29 lat z 52% do 21%, w wieku 30—44 lat — od 51% do 27%, w wieku 45—59 lat — od 56% do 41% i u osób powyżej 60 lat — od 64% do 51%. Młodsze pokolenie charakteryzowało się więc nie tylko niższym poziomem praktyk niedzielnych, ale i wyższą dynamiką w kierunku pomniejszania się kręgów osób regularnie uczęszczających do kościoła. Wśród protestantów niemieckich wskaźnik spadku praktyk religijnych w latach 1963—1976 był znacznie powolniejszy, główna bowiem ewolucja praktyk religijnych dokonała się u nich znacznie wcześniej. Wystarczy powiedzieć, że w 1963 roku stan regularnej praktyki niedzielnej w wyróżnionych czterech grupach wieku kształtował się odpowiednio: 11%, 10%, 16%, 24%.³³

Nieco odmienną dynamikę przekształceń odnotowano w zakresie postaw wobec nauki Kościoła o istnieniu życia pozagrobowego. W latach 1956—1975 zarejestrowano znaczne zmiany w grupie osób w wieku powyżej 60 lat (od 56% do 43% akceptujących prawdę o życiu pozagrobowym) i 30—44 lat (od 40% do 29%), minimalne zaś u osób w wieku 16—29 lat (od 36% do 34%) i 45—59 lat (od 40% do 39%).³⁴ Pomimo zróżnicowanej ewolucji postaw utrzymała się zasadnicza tendencja, według której osoby młodsze wykazują większą skłonność do heterodoksji w odniesieniu do dogmatów wiary niż osoby starsze.

Bardzo wyraźne potwierdzenie opisywanej zależności między strukturą wieku a religijnością odnajdujemy w wynikach ostatniego sondażu w społeczeństwie zachodniemieckim. Przeprowadzone w 1979 roku przez „Institut für Markt- und Sozialforschung” badania reprezentatywne wykazały między innymi, że 52% respondentów w wieku 14—24 lat, 47% — w wieku 25—34 lat, 46% — w wieku 35—49 lat, 43% — w wieku 50—59 lat i 37% — w wieku 60 lat i starszych odmawiało Osobie Jezusa znaczenia dla czasów współczesnych, a nawet nie uważało Jezusa za wybitnego człowieka. Prochrześcijańskie postawy wobec Osoby Jezusa przejawiały się częściej w starszych kategoriach wiekowych. Im młodszy był wiek przedstawicieli społeczeństwa zachodniemieckiego, tym częściej zaznaczał się brak zain-

³¹ H. Bogensberger, Zur Verbreitung des Atheismus in der Welt von heute. Eine kritische Sichtung sozialwissenschaftlicher Befunde. W: Weltphänomen Atheismus, Wien 1979, s. 17—19. Spośród młodych Hiszpanów będących w wieku 15—24 lat 77% deklaroowało wiarę, 6% — niewiarę i 12% — niezdecydowanie (4% — brak odpowiedzi). W starszych grupach wieku wzrastał systematycznie odsetek wierzących, „Ateismo e Dialogo” 15 (1980) nr 1, s. 55.

³² J. Lange, B. Liss, Zielgruppe: Familie. Materialien für Familiengruppen und kirchliche Familienarbeit, Wien 1977, s. 85. J. Lange, Gibt es die katholische Familie, „Entschluss. Zeitschrift für Praxis und Theologie” 29 (1974) s. 358.

³³ Allensbacher Jahrbuch der Demoskopie 1976, Wien 1976, s. 38.

³⁴ Tamże, s. 32.

interesowań dla problemów religijnych i kościelnych. Wraz ze wzrostem wieku zmniejszał się dystans wobec Kościoła. Według „skali sympatii” wobec Kościoła (od „+5” do „-5”) osoby w wieku 14—24 lat uzyskiwały średnią wartość „1,7”, w wieku 25—34 lat — „1,8”, w wieku 35—49 lat — „2,4”, w wieku 50—59 lat — „2,5” i w wieku powyżej 59 lat — „3,3” (średnia dla wszystkich — „2,4”). Więż z Kościołem potęgowała się więc w starszych rocznikach społeczeństwa zachodnioniemieckiego. Dystans młodzieży wobec religii, a zwłaszcza wobec Kościoła, jest szczególnie znaczny.³⁵

W krajach socjalistycznych weryfikuje się hipoteza głosząca wzrost aktywności religijnej wraz z wiekiem. Badania w okręgu północnomorawskim w Czechosłowacji wykazywały wzrost postaw wierzeniowych w starszych rocznikach respondentów. Ateizm przejawiał się u osób będących w sile wieku, natomiast u młodzieży w wieku 20—30 lat dominowały postawy niezdecydowania i ambiwalencji.³⁶ Bardziej ewidentną zależność między niewiarą religijną a wiekiem ustalono w badaniach bułgarskich i radzieckich. Procent niewierzących spadał w miarę przechodzenia od młodszych do starszych roczników.³⁷

W polskich badaniach nad religijnością weryfikowano hipotezę, według której najwyższy poziom religijności reprezentowały dzieci i młodzież nie-usamodzielniona ekonomicznie, później u ludzi w wieku produkcyjnym religijność stopniowo zmniejszała się i wzrastała powoli u osób starszych, zwłaszcza wyłączonych z aktywności produkcyjnej, choć nie osiągała poziomu, jaki miała w fazie przedprodukcyjnej.³⁸ W dwóch miasteczkach (Ińsko i Węgorzyno) grupę najbardziej laicką stanowiły osoby w wieku 35—49 lat, natomiast w najmłodszych i najstarszych rocznikach nasilenie wierzeń i praktyk religijnych było znacznie większe.³⁹

Według badań reprezentatywnych dla całego kraju z 1968 roku odsetek głęboko wierzących wzrastał wraz z wiekiem i równocześnie spadał odsetek wierzących, a więc poszczególne pokolenia ludności wiejskiej różniły się między sobą ze względu na intensywność wierzeń religijnych, a nie ze względu na ich zakres. Wiek różnicował systematyczność praktyk religijnych. Wraz z wiekiem wzrastał systematycznie odsetek osób stale praktykujących.⁴⁰ Również w późniejszych badaniach reprezentatywnych wśród ludno-

³⁵ Umfrage: Nur noch jeder dritte ein Christ, „Der Spiegel” 33 (1979) nr 52, s. 76. Was glauben die Deutschen? II. Eine neue IFAK-Untersuchung zu diesem Thema, IFAK-Spectrum 3 (b.r.w.), s. 7—25.

³⁶ R. Buchała, Chrześcijananie w Czechosłowacji. Uwagi ogólne, „Chrześcijanin w Świecie” 2 (1970) nr 6, s. 70.

³⁷ M. T. Staszewski, Państwo a związki wyznaniowe w europejskich krajach socjalistycznych, Warszawa 1976, s. 113. T. Stojschew, Die Struktur der Religiosität in der Volksrepublik Bulgarien. W: Religion und Atheismus heute, Berlin 1966, s. 82—83.

³⁸ W. Piwowarski, Z badań nad percepcją ideologii katolickiej na południu Warmii, „Studia Warmińskie” 2 (1965) s. 150—151. M. Kozakiewicz stwierdził w środowisku badanych nauczycieli, że okres między 30—35 rokiem życia charakteryzuje się tendencją do generalnego porządkowania spraw światopoglądowych, po czym u jednych następuje zobojętnienie religijne, u innych wyraźne deklarowanie się po stronie religii. M. Kozakiewicz, Światopogląd 1000 nauczycieli, Warszawa 1961, s. 101—102.

³⁹ A. Pawełczyńska, Na granicy miasta i wsi (Ińsko i Węgorzyno), OBOP, Warszawa 1964, s. 46.

⁴⁰ A. Pawełczyńska, Postawy ludności wiejskiej wobec religii, „Roczniki Socjologii Wsi” 8 (1968) s. 78. A. Święcicki, Społeczne uwarunkowania polskiej religijności, „Więż” 20 (1977) nr 5—6, s. 8.

ści polskiej w wieku 25—65 lat zaznaczyły się pewne, choć niezbyt duże, różnice pokoleniowe w zakresie deklarowanych postaw wierzeniowych i ateistycznych. Odsetek osób wierzących w poszczególnych kategoriach wiekowych kształtował się następująco: 84⁰/₀ u osób w wieku 25—30 lat, 83,6⁰/₀ — w wieku 31—40 lat, 87,2⁰/₀ — w wieku 41—50 lat, 87,8⁰/₀ — w wieku 51—60 lat i 93,3⁰/₀ — u osób powyżej 60 lat. Różnice ekstremalne nie przekroczyły 10⁰/₀. Największa liczba osób określających się jako „niewierzący i niezdecydowani” zaznaczyła się w grupie badanych liczących od 31 do 40 lat (14,8⁰/₀).⁴¹

Hipoteza, którą starano się zweryfikować w środowisku miejskim Płocka, wskazywała na wzrost więzi społecznej parafii w miarę przesuwania się po kolejnych stopniach wieku. Im młodszy był wiek badanych, tym niższy był stopień zaangażowania w całość systemu wierzeń religijno-kościelnych, większy zakres rezygnacji z zasad moralnych głoszonych przez Kościół, mniejszy stopień identyfikacji z parafią. Odnotowano pewne odchylenia od tej ogólnej prawidłowości. W praktykach religijnych najwyższy wskaźnik absencji wykazywały osoby w wieku 25—29 lat. W związku z tym wysunięto sugestię o swoistym opóźnieniu zmian w regularnym odbywaniu praktyk religijnych w porównaniu ze zmianami w systemie wierzeń religijnych. Rozluźnienie systemu wierzeń dokonuje się szybciej w sensie obejmowania niższych klas wieku niż zrywanie z praktykami religijnymi.⁴²

Pełne przedstawienie uzyskanych w badaniach socjologicznych wyników na temat współzależności struktury wieku i religijności przekracza ramy niniejszego artykułu. Zreferowaliśmy tylko najważniejsze i wybrane konstatacje. W oparciu o przytoczone rezultaty trudno jest ustalić bardzo dokładną i jednolitą hipotezę badawczą. Poszczególni socjologowie ustalają dla przeprowadzenia analiz korelacyjnych niejednolite przedziały wiekowe i różnicowane zasady wyboru wskaźników religijności. Utrudnia to dokonanie jakichś względnie ważnych stwierdzeń i uogólnień. Nie zawsze także potwierdza się hipoteza o harmonijnym i ciągłym wzroście religijności w miarę przechodzenia od młodszych do starszych roczników badanej ludności. Można mówić raczej o pewnej tendencji do odchodzenia od religijności kościelnej w młodszych grupach wieku i jej intensyfikacji w starszych kategoriach wiekowych. Z pewnością ludzie będący w fazie aktywności społeczno-zawodowej są mniej związani z Kościołem niż dzieci, młodzież szkolna i osoby starsze będące w wieku emerytalnym.

Warto jednak pamiętać o wnioskach, do których doszli socjologowie badający życie religijno-kościelne ludzi starszych należących do Kościoła ewangelickiego. Uzyskane wyniki pozwoliły ogólnie stwierdzić relatywnie wysoki poziom więzi z Kościołem ludzi starszych (powyżej 60 lat). Jednak „kościelność” nie jest już dzisiaj zjawiskiem z rzędu tzw. „oczywistości kulturowej”. Nie istnieje samoczynny, związany z wiekiem, naturalny trend rozwojowy w kierunku intensywnej akceptacji Kościoła. Istotnym wyznacznikiem dzisiejszych postaw proreligijnych i prokościelnych ludzi starszych jest proces socjalizacyjno-wychowawczy, który przeszli oni we wczesnej

⁴¹ K. Darczewska, *Les attitudes envers la religion de la société polonaise*. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Socjologii Religii w Wenecji z 1979 roku (materiał niepublikowany).

⁴² J. Mariański, *Więź społeczna parafii miejskiej w rejonie uprzemysławianym*. Studium socjologiczne, Lublin 1972 (maszynopis w Archiwum KUL).

fazie swojego życia. Niedostatki wychowania religijnego nie znikną w swoich skutkach automatycznie w miarę starzenia się ludności.⁴³

W badaniach socjologicznych z 1967 roku w rejonie podmiejskim Płocka ustalono bardzo zróżnicowaną korelację między religijnością a wiekiem. Najniższym wskaźnikiem akceptacji treści dogmatycznych i moralnych katolicyzmu odznaczały się osoby w wieku 15—24 lat, a każda następna kategoria wieku cechowała się wyższym poziomem akceptacji wartości i norm religijnych. W praktykach religijnych najkorzystniej przedstawiała się młodzież.⁴⁴ Nasuwa się więc pytanie, czy tak sformułowana zależność pomiędzy wiekiem a religijnością weryfikuje się po upływie dziewięciu lat? W których grupach wieku zmiany w religijności są relatywnie największe (dynamika zmian) i w których aspektach religijności tempo przekształceń jest najszybsze (kierunek zmian)?

Porównanie dwóch wizerunków życia religijnego tej samej parafii w odstepie dziewięcioletnim miało na celu nie tylko stwierdzenie zakresu zmian globalnych, lecz także ukazanie ich wewnętrznych uzależnień i powiązań, na skutek których poszczególne dziedziny i ogniwa rzeczywistości społeczno-religijnej, jak również poszczególne kategorie ludności wiejskiej, włączały się w różny sposób w proces przemian. W niniejszych rozważaniach będziemy zmierzać nie tylko do ogólnego, retrospektywnego opisu zmian w perspektywie jednego z czynników związanych z tymi zmianami (zmienna wieku), ale również do ustalenia ogólnego trendu rozwojowego (religijność selektywna) w czterech ustalonych podgrupach dwóch badanych populacji wiejskich. W ramach całości, którą tworzy badana społeczność parafialna, zostaną ukazane zasadnicze linie rozwojowe i wewnętrzna dynamika przekształceń religijności wiejskiej. Parafia jest tu nie tyle przedmiotem badań, ile raczej „polem” analiz badawczych pozwalającym ująć poznawczo szerszy problem teoretyczny.

II. CHARAKTERYSTYKA PRZEPROWADZONYCH BADAŃ I ZBIOROWOŚCI PRÓBNEJ

Podjęty temat badawczy został zrealizowany w terenie poddanym silnym wpływowi urbanizacyjno-industrializacyjnym. Przez urbanizację rozumie się niekiedy „proces przejmowania przez wieś w mniejszym lub większym stopniu i zakresie niektórych wzorów społecznych miasta i miejskiego stylu życia, postaw i skali wartościowań, form towarzyskich, zabaw, zwyczajów, obyczajów, sposobu wyrażania się, odżywiania, stroju, urządzania mieszkań itd., charakterystycznych dla ludności miejskiej. Słowem, przejmowanie przez wieś pewnych wzorców, form i wytworów charakterystycznych dla miejskiej kultury materialnej, umysłowej i społecznej (...) Industrializacja, rozpatrywana od strony socjologicznej, to zmiany w strukturze życia społecznego, w stylu i rytmie życia codziennego, w ruchliwości pionowej i przestrzennej, w formach wzajemnego obcowania społecznego, w zainteresowaniach, ambicjach

⁴³ K. F. Becker, A. Angleitner, H. Grombach, R. Schmitz-Scherzer, Kirche und ältere Generation, Stuttgart 1978, s. 55—56.

⁴⁴ J. Mariański, Religijność parafii podmiejskiej w płockim rejonie uprzemysławianym, „Studia Płockie” 1 (1973) s. 289.

itd., w kręgach, widnokręgach i perspektywach społecznych, które powoduje zlokalizowany w danym mieście czy wsi określony przemysł".⁴⁵

Oddzielenie skutków industrializacji i urbanizacji nie jest rzeczą łatwą, niekiedy wprost niemożliwą. Stanowią one bowiem z reguły zespół wewnętrznie powiązanych i zespolonych zjawisk. Traktujemy — ze względu na cel podjętych badań — warunki i podstawy przemian religijności wiejskiej dość szeroko, nie precyzując, co jest rezultatem oddziaływania industrializacji, co zaś skutkiem urbanizacji, czy innych jeszcze czynników odnoszących się i związanych z ogólnymi tendencjami społeczno-gospodarczego rozwoju kraju, z procesami przekształceń makrostrukturalnych.

Badania zlokalizowano w dziesięciu wsiach leżących w strefie podmiejskiej Płocka (teren jednej parafii), na terytorium gminy Stara Biała. Gmina ta należy do średnich pod względem ogólnej powierzchni w woj. płockim (8293 ha). Spośród 7766 ha użytków rolnych 7152 ha przypadało na grunty orne (92,1⁰/o), 189 ha — na sady (2,4⁰/o), 280 ha — na łąki (3,6⁰/o), 145 ha — na pastwiska (1,9⁰/o).⁴⁶ Struktura agrarna indywidualnych gospodarstw rolnych w 1977 roku przedstawiała się następująco: gospodarstwa o obszarze do 2 ha — 22,3⁰/o, od 2—5 ha — 23⁰/o, od 5—7 ha — 17,4⁰/o, od 7—10 ha — 16,4⁰/o, 10 ha i więcej — 20,9⁰/o.⁴⁷

Dane Spisu Powszechnego z 1970 roku wykazały, że 51,7⁰/o ogółu ludności gminy utrzymywało się z rolnictwa. W całym byłym powiecie płockim w 1970 roku 66,7⁰/o ogółu ludności pracowało w rolnictwie (w 1960 roku — 77,2⁰/o) i 33,3⁰/o — poza rolnictwem. Spośród 22 gromad powiatu tylko w czterech (Biała Stara, Borowiczki, Bodzanów, Mała Wieś) udział ludności pozarolniczej przekraczał 40⁰/o. Sołectwa o najwyższym odsetku ludności pozarolniczej skupiały się wokół Płocka w pobliżu kombinatu lub wzdłuż linii komunikacyjnych łączących wsie z miastem.⁴⁸ W całym woj. płockim w 1974 roku ludność utrzymująca się z rolnictwa stanowiła 47,2⁰/o ogółu ludności.⁴⁹

W badaniach „Wielkiej Ankiety Wiejskiej” w rejonie Płocka w latach 1961—1966 stwierdzono wyraźną tendencję pogłębiania się zróżnicowania zawodowego wsi i przechodzenia od względnie homogenicznej do heterogenicznej zawodowo społeczności (wzrost liczby zawodów i rodzin nierolniczych, zjawisko dwuzawodowości itp.).⁵⁰ Według badań I. Nowakowej z 1968 roku w grupie dojeżdżających do pracy do Płocka 17,5⁰/o badanych posiadało własne gospodarstwo rolne, 17⁰/o — pomagało tylko w gospodarstwie rodziców,

⁴⁵ T. Szczurkiewicz, *Studia socjologiczne*, Warszawa 1970, s. 442. W ujęciu niektórych autorów proces industrializacji oznacza tylko zmniejszanie się odsetka ludności czynnej zawodowo w rolnictwie w stosunku do ogółu zawodowo czynnych i wzrost odsetka ludności nierolniczej. M. Muszyński, *Transformacja ludności dwuzawodowej*, Warszawa 1976, s. 22.

⁴⁶ *Rocznik statystyczny województwa płockiego*. Wojewódzki Urząd Statystyczny w Płocku, Płock 1978, s. 121.

⁴⁷ Tamże, s. 142.

⁴⁸ Ważniejsze informacje statystyczne o gminach. Powiatowy Inspektorat Statystyczny w Płocku, Płock 1972, s. 27—29. M. A. Nowak, *Indywidualne budownictwo mieszkaniowe na wsi*. Czynniki rozwoju na przykładzie powiatu płockiego, Warszawa 1974, s. 53—57.

⁴⁹ B. Graczyk, *Rozwój rolnictwa w latach 1950—1976 na terenie obecnego województwa płockiego*, „Notatki Płockie” 1 (1977), s. 3.

⁵⁰ E. Jagiełło-Łysiowa, B. Ofierski, *Spółeczność wiejska w płockim rejonie uprzemysławianym*. W: *Rozwój społeczno-gospodarczy rejonu ujrzemysławianego*. Na przykładzie rejonu Płocka, Warszawa 1973, s. 339—362.

12% — tylko mieszkało u rodziny posiadającej gospodarstwo i około 50% — nie miało żadnych powiązań z ziemią i gospodarstwem. Jak wynika z tych danych, mniej niż piąta część spośród dojeżdżających do pracy przypadała na typową kategorię chłopo-robotników, czyli rolników (głowy rodzin) łączących pracę w gospodarstwie z pracą w mieście.⁵¹

Eksplozja kategorii chłopów zarobkujących poza rolnictwem, aktywizacja pozarolnicza członków rodzin chłopskich i robotniczych, zmienia dogłębnie strukturę zawodową wsi. Nasilenie powyższych procesów wzrasta w miarę zbliżania się do ośrodka zarobkowania, z tym, że „układ stref nie jest pierścieniowy, raczej promienisty, związany z przebiegiem sieci komunikacyjnej”⁵² Wraz z obiektywnym procesem rozwarstwienia zawodowego dokonują się przekształcenia w świadomości ogólnozawodowej mieszkańców wsi. Jak wynika z badań E. Jagiełło-Łysiowej, aspiracje rodziców i ich dzieci kierują się ku zawodom pozarolniczym, zaś ziemia i gospodarstwo rolne tracą w ocenie badanych funkcje społeczno-prestiżowe i ekonomiczno-zabezpieczające. Z drugiej strony narasta powoli uznanie dla nowoczesnie pojętego zawodu rolnika.⁵³

Gmina Stara Biała należy do 12 gmin woj. płockiego, w których liczba ludności wzrosła w porównaniu z 1946 rokiem i utrzymuje się na poziomie powyżej 8 tys. mieszkańców (w 1978 roku — 8458 osób).⁵⁴ Pod koniec lat siedemdziesiątych wyrównały się proporcje kobiet i mężczyzn w strukturze społeczno-demograficznej gminy (4218 mężczyzn i 4240 kobiet).⁵⁵ Dość daleko posunięty jest natomiast proces starzenia się ludności. W 1978 roku w gminach woj. płockiego osoby w wieku do lat 15 stanowiły 27,4% ogółu ludności wiejskiej, w wieku 16—24 lat — 16,9%, w wieku 25—39 lat — 16,6%, w wieku 40—59 lat — 22,8% i w wieku powyżej 60 lat — 16,3%.⁵⁶

Stabilność demograficzną gminy zapewniają dwa czynniki: przyrost naturalny i pozytywne saldo ruchu wędrownego. Pod względem wskaźnika urodzeń w 1978 roku Stara Biała znajdowała się na piątym miejscu wśród 44 gmin woj. płockiego (21,43 na 1000 ludności; przeciętny wskaźnik urodzeń dla gmin — 19,31; dla miast woj. płockiego — 18,35), oraz na drugim miejscu pod względem wskaźnika przyrostu naturalnego (13,99 na 1000 ludności; przeciętny wskaźnik dla gmin — 8,69; dla miast woj. płockiego — 10,13).⁵⁷ W 1978 roku zaznaczyło się pozytywne saldo ruchu wędrownego. Opuściło teren gminy 257 osób (46,3% mężczyzn i 53,7% kobiet; 82,9% — do tego samego województwa i 17,1% — do innego; 56,4% — do miast i 43,6% — do wsi; 53,3% — czynni zawodowo i 46,7% — bierni zawodowo). W tym sa-

⁵¹ I. Nowkova, Robotnicy w uprzemysławiającym się mieście. Przemiany społeczne i kulturalne, Warszawa 1973, s. 47.

⁵² M. Dobrowolska, Czynniki integracji i dezintegracji społeczno-terytorialnych struktur osadniczych wsi, „Roczniki Socjologii Wsi” 5 (1966) s. 162. R. Turski, Między miastem a wsią. Struktura społeczno-zawodowa chłopów-robotników w Polsce, Warszawa 1965, s. 235. M. Dziewicka, Chłopi-robotnicy, Warszawa 1963, s. 141—148. J. Sulimski, Procesy urbanizacji w strefie podmiejskiej Krakowa (Studium socjologiczne), Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 60—69.

⁵³ E. Jagiełło-Łysiowa, Zawód rolnika w świadomości społecznej dwóch pokoleń wsi, Warszawa 1969.

⁵⁴ B. Graczyk, Rozwój ludności na terenie obecnego województwa płockiego w latach 1946—1974, „Notatki Płockie” 3 (1975) s. 29—31.

⁵⁵ Charakterystyka społeczno-demograficzna województwa płockiego w 1978 r., Wojewódzki Urząd Statystyczny w Płocku, Płock 1979, s. 5.

⁵⁶ Tamże, s. 4.

⁵⁷ Tamże, s. 10. Rocznik statystyczny, dz. cyt., s. 54.

mym roku napłynęło na teren gminy 349 osób, przeważnie z woj. płockiego (76,2%) i ze środowisk wiejskich (75,4%).⁵⁸

Chłonność płockiego rynku pracy spowodowała przechodzenie ludności z rolnictwa do pracy w przemyśle, budownictwie i w innych działach gospodarki narodowej. Heterogeniczność w strukturze społeczno-zawodowej, ekonomicznej i kulturalnej ujawnia się we wsiach podmiejskich bardzo wyraźnie. Uprzemysłowienie rejonu rzutuje na rozmiary i kierunki migracji przesiedleńczych do miasta, głównie do Płocka.

Dokonywane się przemiany społeczno-ekonomiczne w rejonie podmiejskim stanowią ramy dla przebadania przekształceń religijności wiejskiej.⁵⁹ Podstawę empiryczną dla uchwycenia dynamiki i kierunków zmian w religijności wiejskiej stanowią wcześniejsze ustalenia i charakterystyki dotyczące życia religijnego ludzi mieszkających w dziesięciu wsiach podmiejskich, objętych opieką administracyjno-duszpasterską parafii Biała.⁶⁰ W 1967 roku objęto wywiadem kwestionariuszowym 300 osób, tj. 93,8% ogółu jednostek zaplanowanych do badań w ramach założonej próby reprezentatywnej. W 1976 roku przebadano 295 osób spośród 313 osób dobranych losowo z tych samych wsi.

Zastosowana technika badawcza jest sondażem powtarzanym na dwóch próbach reprezentatywnych w ramach tej samej parafii (tzw. analiza trendów). Nie pozwala ona odnotować zmian religijności u poszczególnych jednostek, lecz tylko rejestruje zmiany religijności w środowisku społecznym i pokazuje fazy rozwojowe badanego procesu. Jest stosowana do analizy przebiegów zjawisk w czasie. Ma rację M. Kozakiewicz, gdy pisze, że „stosowane metody badania są najczęściej jednorazowe i doraźne. Nawet ci mniej liczni badacze, którzy nie poprzestają na badaniu jednorazowym, usiłują w pewnych interwałach czasowych (np. co rok, co 5 lat) dokonywać pomiaru tych samych cech na tym samym terenie i w oparciu o te dane wnioskować o kierunku i dynamice całego procesu. Uzyskują oni zwykle bardzo niedokładny i tylko z grubsza przybliżony obraz tego, co się na tym terenie dzieło naprawdę, bowiem badając »to samo« oraz »tak samo« nie badają wbrew pozorom »tego samego«. Ponieważ nie usiłują najczęściej identyfikować osób badanych poprzednio (bo to jest bardzo trudne i pracochłonne), tym samym robią badania »powtarzane«, ale nie »panelowe« i »wielokrotne«, ale nie »ciągłe«. Przedmiotem takich badań stają się więc »sytuacje« i »stany«, a nie ludzie znajdujący się w określonym stanie i sytuacji”.⁶¹ Technika wywiadów powtarzanych, w różnych punktach czasowych, przy

⁵⁸ Tamże, s. 10—19.

⁵⁹ E. Ciupak sądzi, że uprzemysłowienie nie pociąga za sobą bezpośrednio zmiany zachowań religijnych, lecz „uprzemysłowienie, które pojawia się w mieście, zwłaszcza uprzemysłowienie w warunkach ustroju socjalistycznego dewaluuje mieszczański styl życia w rodzinie, kształtuje ono nowe aspiracje rodziców wobec własnych dzieci i stwarza obiektywnie takie instytucje w mieście, które w świadomości jej mieszkańców uzyskują wyższy priorytet niż parafia”. E. Ciupak, Socjologiczny obraz parafii małomiasteczkowej, „Człowiek i Światopogląd”, 2 (1969) s. 34.

⁶⁰ Pomiędzy parafią podmiejską pozostającą pod bezpośrednim wpływem wielkiego miasta a oddaloną od centrów miejskich i izolowaną społecznie parafią wiejską istnieje wiele form pośrednich. N. Freytag, Die räumliche Differenzierung der Stadt und ihrer Bevölkerung. W: Kirche in der Stadt. Grundlegung und Analysen, t. 1, Wien 1967, s. 198—200.

⁶¹ M. Kozakiewicz, Bariery awansu poprzez wykształcenie, Warszawa 1973, s. 274—275.

pomocy tego samego instrumentu badawczego, jest użyteczna i wystarczająca dla ukazania obrazu i kierunku przemian społeczno-religijnych, jakie zachodzą w środowisku poddanym silnym oddziaływaniom industrializacyjno-urbanizacyjnym.⁶² „Badania powtarzane — jak pisze P. Zeugin — powinny dać wskazówkę o przekształceniach, tzn. powinny być przydatne przy analizie zmian społecznych”.⁶³

Pomijając szczegółową analizę cech społeczno-demograficznych badanych zbiorowości, skupimy pokrótce uwagę jedynie na strukturze wieku obydwu wybranych do badań populacji wiejskich.⁶⁴ Ze względu na liczebność badanych zbiorowości pomijamy szczegółową dyferencjację grup wieku i wyróżniamy tylko cztery podstawowe kategorie: a) od 16 do 24 lat — okres uczęszczania do szkoły, kończenia szkoły, wyboru zawodu i miejsca pracy oraz zakładanie rodziny; b) od 25 do 39 lat — okres udziału w nowoczesnych formach pracy, dążenie do awansu zawodowego, budowanie wspólnoty rodzinnej; c) od 40 do 59 lat — okres pełnej stabilizacji zawodowej, aktywności społecznej i rodzinnej; d) 60 lat i więcej — okres wyłączenia się z działalności zawodowej, wzrost budżetu czasu wolnego. Wybrane przedziały wiekowe odpowiadają okresom lub fazom rozwoju religijności przyjętym przez niektórych psychologów. Cz. Walesa wyróżnia na przykład okres religijności młodzieńczej (od ok. 16—17 lat do ok. 24 lat), okres stabilności religijnej (od ok. 24 lat do ok. 40 lat), okres dojrzałości religijnej (od ok. 40 lat do ok. 60 lat) i okres religijności eschatologicznej (od ok. 60 lat lub 70 lat).⁶⁵

TAB. 1. STRUKTURA WIEKU ZBADANYCH OSÓB

Wiek badanych	Mieszkańcy wsi				Populacja wiejska	
	1967		1976		1976	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
16—24	55	18,3	73	24,7	474	25,2
25—39	116	38,7	57	19,3	495	26,3
40—59	96	32,0	117	39,7	563	30,0
60 i więcej	33	11,0	48	16,3	348	18,5
Ogółem	300	100,0	295	100,0	1880	100,0

Obydwie badane zbiorowości są zbliżone do siebie pod względem struktury wieku, z lekką przewagą roczników starszych w zbiorowości z 1976 roku. Porównując rozkład zmiennej wieku w badanej grupie z 1976 roku i w całej populacji wiejskiej, zauważa się pewne odchylenia. Dotyczą one osób w wieku średnim. O ile osoby w wieku 16—24 lat i powyżej 60 lat

⁶² J. S. Coleman, Metody analizy panelowej. W: Logika analizy socjologicznej. Wybór tekstów, Warszawa 1979, s. 232.

⁶³ P. Zeugin, Soziologie. Ihre wichtigsten Begriffe und Forschungstechniken, Stuttgart 1979, s. 107.

⁶⁴ W opracowaniach polskich psychologów przyjęta jest następująca periodyzacja rozwoju okresu dojrzewania: wiek dorastania od 11—12 do 17—18 roku życia i okres młodzieńczy od 18 do 24 roku życia. (Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży, Warszawa 1972, s. 93). W referowanych badaniach dolną granicę najmłodszej kategorii wiekowej stanowił wiek badanych, którzy kończyli szkołę podstawową (15 lat w 1967 roku i 16 lat w 1976 roku), górną granicę — wiek 24 lat.

⁶⁵ Cz. Walesa, Rozwój religijności małego dziecka, „Życie i Myśl” 28 (1978) nr 4, s. 29.

w obydwu zbiorowościach są zbliżone, o tyle osoby w wieku 25—39 lat są nieznacznie niedoreprezentowane, natomiast osoby w wieku 40—59 lat — nieznacznie nadreprezentowane. Odchylenia występują więc w sąsiednich przedziałach wiekowych. Duży udział osób starszych wśród ludności wiejskiej jest w pełni zrozumiały na tle procesu starzenia się ludności.⁶⁶

Zebrany w trakcie badań terenowych materiał jest wiarygodny do odтворzenia obrazu życia religijnego w podstawowych dziedzinach. Okres dziewięciu lat, dzielący obydwa badania w Białej, pozwala na prześledzenie zmian w ramach tej samej parafii, w całej bogatej złożoności wpływów i uwarunkowań. Wyróżnione zaś kategorie wiekowe ludności wiejskiej będą stanowić dogodną podstawę do przeprowadzenia analiz statystyczno-korelacyjnych z wybranymi wskaźnikami religijności.

III. WYBRANE ASPEKTY PRZEMIAN POSTAW I ZACHOWAŃ RELIGIJNYCH

Zgodnie z przyjętą koncepcją religijności rozważymy obecnie pokoleniowe przemiany w aspekcie globalnego stosunku do wiary, wiedzy i akceptacji dogmatów katolickich, postaw moralnych, praktyk religijnych i postaw wobec parafii. Empiryczna analiza różnych aspektów religijności ujawni różnicowania pokoleniowe zarówno w dynamice, jak i w kierunkach przekształceń postaw i zachowań ludności wiejskiej. Szansa analizy diachronicznej, przez zestawienie materiałów z dwóch okresów, siłą rzeczy kierunkuje nasze rozważania na sprawy ciągłości i zmiany w religijności.

1. GLOBALNY STOSUNEK DO WIARY

Pytanie o globalny stosunek do religii stanowi zazwyczaj punkt wyjścia w badaniach nad religijnością. Autodeklaracje religijne lub laickie ukazują najogólniejszy, mało jeszcze skomplikowany obraz postaw i zachowań religijnych. Sygnalizują jedynie ogólne tendencje w stanie i dynamice badanych zjawisk.

Jak wykazały badania socjologiczne z 1976 roku, odsetek głęboko wierzących wzrastał w miarę przechodzenia od niższej kategorii wiekowej i wynosił dla osób w wieku 16—24 lat — 9,6%, w wieku 25—39 lat — 12,3%, w wieku 40—59 lat — 24,8% i u osób po sześćdziesiątce — 39,6%. Odwrotnie kształtował się wskaźnik wierzących: 80,8%, 80,7%, 72,6%, 56,2%. W odniesieniu do stopni nasilenia wiary poniżej „wierzący” (wątpiący i obojętni w sprawach wiary) na pierwszym miejscu znajdowały się osoby młodsze wiekiem (16—24 lat) — 9,6%, na drugim — osoby w wieku 25—39 lat (7%), na trzecim — osoby liczące 60 lat i więcej (4,2%) i na czwartym — osoby w wieku 40—59 lat (2,6%). Biorąc po uwagę wszystkie cztery stopnie zaangażowania religijnego można powiedzieć, że osłabienie religijności zaznacza się najbardziej w młodszych rocznikach i maleje w miarę wzrostu kategorii wiekowej, osiągając pod pewnymi względami minimum u osób po sześćdzie-

⁶⁶ W gminach woj. płockiego ludność w wieku powyżej 16 lat w 1978 roku liczyła w poszczególnych grupach wieku: 16—24 lat — 23,5%, 25—39 lat — 22,8%, 40—59 lat — 31,2%, 60 lat i więcej — 22,5%. Charakterystyka społeczno-demograficzna, dz. cyt., s. 4.

siątce. Osoby starsze mają jakby nieco bardziej jednorodny stosunek do religii i koncentrują się bardziej w dwóch najwyższych pozycjach skali, na poziomie najwyższej intensywności postawy wiary.⁶⁷ W postawach obojętnych i negatywnych wobec religii przeważają przedstawiciele młodszych generacji.

Według samooceny badanych z młodszych roczników ich postawy wobec religii bardziej uległy zmianom.⁶⁸ Osoby w wieku 16—24 lat w 20,5% oceniły swoją religijność jako wyższą „dawniej”, w 11% — „obecnie” i w 68,5% — „bez zmian”. Dla osób w wieku 25—39 lat analogiczne dane kształtowały się następująco: 22,8%, 5,3%, 71,9%; w wieku 40—59 lat — 7,7%, 4,3%, 87,2% (0,8% — brak odpowiedzi); w wieku 60 lat i więcej — 14,6%, 12,5%, 72,9%. Autodeklaracje badanych są przesłanką do przypuszczenia, że najbardziej stabilne według własnych ocen byłoby pokolenie średnie w wieku 40—59 lat, największe zaś osłabienie życia religijnego odnosiłoby się do roczników młodszych. W rocznikach najstarszych ujawniła się tendencja do pogłębienia religijności.

Przytoczone dane obejmują tylko jeden przekrój czasowy. Badania z 1967 roku nie zawierały pytań o samoidentyfikacje religijne mieszkańców wsi. W związku z tym nie można w sposób udowodniony empirycznie powiedzieć, czy w zakresie globalnych autodeklaracji światopoglądowych wystąpiły zmiany, czy też zaznaczyła się tendencja stabilizacyjna? Zgromadzone materiały pozwalają natomiast ustalić ewolucję ocen ogólnych postaw i zachowania się młodzieży w środowisku wiejskim. Młodzież, która jest przedmiotem wielu kontrowersyjnych opinii, wyrażanych w kategoriach: „dobra — zła”, „moralna — niemoralna”, „religijna — niereligijna” itp., była oceniana w badanym środowisku w ramach pytania: „Czy zdaniem Pana(i) młodzież jest dzisiaj lepsza niż przed powstaniem kombinatu petrochemicznego, czy gorsza? W czym się to przejawia?”. Wyniki przeprowadzonego sondażu zawiera poniższe zestawienie.

TAB. 2. MŁODZIEŻ W OPINII MIESZKAŃCÓW WSI

Typy ocen młodzieży	1967		1976	
	liczba	%	liczba	%
jest lepsza	12	4,0	30	10,2
jest gorsza	221	73,7	170	57,6
taka sama	27	9,0	38	12,9
to zależy	—	—	14	4,7
brak zdania	34	11,3	43	14,6
brak odpowiedzi	6	2,0	—	—
Ogółem	300	100,0	295	100,0

⁶⁷ Wiek stanowił zmienną różnicującą wiarę w Boga i w życie nadprzyrodzone wśród mieszkańców wsi węgierskiej. R. Buchała, *Chrześcijanin na Węgrzech*, „Chrześcijanin w Świecie” 2 (1970) nr 5, s. 78. W krajach Ameryki Łacińskiej ludzie starsi częściej niż młodszy deklaruowali przynależność do katolicyzmu. F. Hou-tart, E. Pin, *Kościół w godzinie Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 1972, s. 143—144.

⁶⁸ Podobne zjawisko zaobserwowano w rejonie wiejskim Austrii. F. Bred, *Stabilität und Wandel in der Kirchlichkeit der Landbevölkerung*, „Diakonia” 10 (1979) s. 102.

W okresie dziewięciolecia nastąpiła wyraźna zmiana w ocenie postaw i zachowań młodzieży. O ile w 1967 roku, czyli w kilka lat po uruchomieniu kombinatu petrochemicznego, prawie trzy czwarte mieszkańców wsi kwalifikowało młodzież w kategorii „gorsza”, o tyle w 1976 roku niewiele ponad 50% respondentów podzielało to przekonanie. W miarę stabilizowania się nowego porządku społeczno-ekonomicznego rejonu opinie o młodzieży stają się bardziej umiarkowane, mniej negatywne. Obecnie już co dziesiąty mieszkaniec wsi podmiejskich uważa, że młodzież dzisiejsza jest lepsza niż ta z okresu wcześniejszego. W wypowiedziach pozytywnych podkreśla się łatwy dostęp do nauki i korzystanie z tych szans kształceniowych, znaczne możliwości wyboru pracy zawodowej, korzystanie z dostępnych rozrywek kulturalnych i nowych możliwości ułożenia sobie życia. Dzięki oferowanym możliwościom, które młodzież wykorzystuje, staje się ona coraz bardziej świadoma, dojrzała społecznie i życiowo, wychowana do samodzielności i odpowiedzialności.

Z kolei należy uwzględnić opinie krytykujące młodych. W badaniach z 1967 roku podkreślano rozszerzanie się plagi pijaństwa wśród młodzieży, spadek szacunku dla rodziców i starszych oraz „złe prowadzenie się” przed małżeństwem. Zdaniem tych respondentów różne przejawy dezorganizacji społeczno-moralnej miały swoją genezę w nadmiernej samodzielności ekonomicznej młodych, w ujemnym oddziaływaniu środowiska pracy zawodowej oraz młodzieży zamieszkałej w hotelach robotniczych. Obraz ocen, jaki wyłaniał się z wypowiedzi ankietowanych osób, zadziwiał niekiedy surowością i bezwzględnością. Katalog ocen negatywnych młodzieży powtórzył się częściowo w 1976 roku. Oskarża się młodzież o takie rzeczy, jak: pijaństwo, chuligaństwo, niewłaściwe korzystanie z rozrywek, lenistwo i niechęć do pracy, lekceważenie innych, nadmierna pewność siebie, opuszczanie praktyk religijnych, brak ambicji i zainteresowań, „złe prowadzenie się”, itp.⁶⁹

W krytyce osób młodych nie zawsze rozróżniano pomiędzy młodzieżą wiejską pracującą w mieście i młodzieżą pozostającą na wsi. Według jednych respondentów zmiany na „gorsze” były związane z uruchomieniem kombinatu petrochemicznego w Płocku, według innych wpływ ten był tylko pośredni lub w ogóle nie zaznaczył się. Obok oddziaływań pracy pozarolniczej na zmianę postaw i zachowań młodzieży miały jeszcze wpływ radio i telewizja, kontakty z miastem, kryzys „wypróbowanych” tradycyjnych zasad moralnych, wpływy socjalizacyjne różnych środowisk wychowawczych o rozbieżnych impulsach ideowych itp. Wydaje się, że szereg ocen młodzieży jest jakimś refleksem uznawania lub nieuznawania określonego stereotypu młodego człowieka, a także efektem pewnego typu moralizmu występującego u dorosłych, moralizmu wyrażającego skłonność do „gorszenia się” z tego wszystkiego, co dotyczy postępowania młodych. Każde odstępstwo od tradycyjnych wzorów kulturowych kwalifikuje się jako demoralizację lub

⁶⁹ Według opinii młodzieży będącej w wieku 16—29 lat, badanej w 1971 roku, kontrowersje z pokoleniem starszych dotyczą najczęściej sposobu ubierania się i zachowania (55% badanych), spraw materialnych (40%), poglądów i zasad postępowania (37%), spraw religijnych (34%), doboru towarzystwa: kolegów, przyjaciół, chłopca, dziewczyny (32%). B. Gołębiowski, Młodzież o sobie i swoich dążeniach. Studium opinii młodzieży polskiej o głównych problemach kraju i młodego pokolenia w 1971 roku, OBOPiSP, Warszawa 1976, s. 54—55. Por. E. Bodzenta, Industriedorf im Wohlstand, Mainz 1962, s. 168—188.

przejaw rozkładu społecznego.⁷⁰ Są to kręgi mieszkańców wsi stale narzekających na „dzisiejszą młodzież”.

O ile poglądom badanych osób na kwestię zachowania się młodzieży odpowiada rzeczywistość, wówczas można by z przytoczonych deklaracji słownych wyciągnąć ostrożny wniosek, że w dalszych etapach uprzemysławiania rejonu, po okresie silnej dezorganizacji społecznej, następuje osłabienie i eliminowanie niekorzystnych zjawisk społecznych, odmiennych od uznanych za pozytywne. Tendencja do minimalizacji negatywnych opinii o młodzieży może być — przynajmniej częściowo — rezultatem pogodzenia się ludzi starszych z odmiennością wzorów zachowań i stylu myślenia młodzieży. W dalszym ciągu jednak znacznie więcej jest takich osób, które niepokoją się obecnym stanem postaw i zachowań młodzieży niż takich, które by ten stan zadawała.

Wzrost zasięgu postaw pozytywnych wobec młodzieży u ludności wiejskiej dotyczył kwestii ogólnozyciowych i tylko w niewielkim stopniu odniósł się do zagadnień religijnych. Może on więc współistnieć z faktycznym spadkiem postaw i zachowań proreligijnych w młodym pokoleniu. Jest rzeczą interesującą, jak przedstawia się kierunek i dynamika przekształceń w poszczególnych dymensjach religijności w zależności od struktury wieku? Prześledzimy to na przykładzie wybranych wskaźników ilościowych.

2. WIEDZA I AKCEPTACJA DOGMATÓW WIARY

Wymiar intelektualno-poznawczy religijności obejmuje wiedzę o dogmatach wiary i innych elementach doktryny katolickiej, o życiu Kościoła i parafii, o normach kościelnych regulujących zachowania ludzi wierzących itd. Wiara wiąże się ze znajomością prawd religijnych, jednak związek ten nie jest bezwzględnie konieczny, a sama wiedza o religii ma mniejsze znaczenie niż inne aspekty religijności. Dla charakterystyki postaw religijnych ważniejszym momentem jest ustosunkowanie się katolików do poznanych elementów doktryny kościelnej (wymiar ideologiczno-wierzeniowy).⁷¹

Podkreśla się, że w toku postępujących przemian społeczno-kulturowych dokonuje się proces selekcji treści dogmatycznych katolicyzmu. „Polega on — jak zaznacza K. Dobrowolski — na przyjmowaniu tylko pewnych nauk kościelnych, a odrzucaniu innych. Proces ten ma z natury rzeczy indywidualny charakter, wynikły w dużej mierze z własnych przemyśleń danego osobnika. Niemniej kształtuje się on również pod wpływem styczności międzyludzkich i oddziaływań lektury. Jest on znamieny przede wszystkim dla młodzieży studiującej w szkołach średnich i wyższych. Występuje również wśród ludności wiejskiej zwłaszcza u młodych roczników, które ze wsi dojeżdżają do pracy lub do szkół”.⁷² Ustosunkowanie się pozytywne, selektywne i negatywne wobec treści dogmatycznych katolicyzmu omówimy na przykładzie pięciu

⁷⁰ Por. F. Znaniecki, *Socjologia wychowania*, t. 1, Warszawa 1973, s. 24—25.

⁷¹ Przez ideologię rozumie się system idei, który służy uznanym interesom jakiejś grupy społecznej. P. L. Berger, *Kirche ohne Auftrag am Beispiel Amerikas*, Stuttgart 1962, s. 57—62.

⁷² K. Dobrowolski, *Przeobrażenia świadomości społecznej ludności chłopskiej w południowej Małopolsce po drugiej wojnie światowej*. W: *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej*, Warszawa 1965, s. 431.

wybranych prawd wiary, natomiast poziom wiedzy religijnej zilustrujemy na tle trzech dogmatów wiary.

Wiedza o trzech centralnych prawdach wiary kształtowała się w 1967 roku odmiennie w różnych kategoriach wiekowych. Grupę o najniższym poziomie wskaźników wiedzy religijnej stanowiła młodzież w wieku 15—24 lat,

TAB. 3. STRUKTURA WIEKU A ZNAJOMOŚĆ DOGMATÓW KATOLICKICH (W %)

Znajomość dogmatu:	16—24		25—39		40—59		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Trójcy św.								
poprawna	85,4	64,4	93,1	84,2	92,7	86,3	90,9	83,3
niepełna	3,6	4,1	2,6	—	1,0	0,8	—	2,1
bledna	11,0	2,7	4,3	5,3	6,3	2,6	6,1	2,1
żadna	—	28,8	—	10,5	—	9,4	—	12,5
brak odpowiedzi	—	—	—	—	—	0,9	3,0	—
J. Chrystusa								
poprawna	41,8	26,0	46,5	49,1	43,8	42,8	51,5	41,7
niepełna	34,6	31,5	25,9	31,6	26,0	33,3	18,2	37,5
bledna	23,6	24,7	27,6	12,3	29,2	11,1	27,3	6,2
żadna	—	17,8	—	7,0	—	12,8	—	14,6
brak odpowiedzi	—	—	—	—	1,0	—	3,0	—
Piekle								
poprawna	21,9	9,6	31,9	26,3	31,3	25,6	48,5	18,8
niepełna	43,6	32,9	42,2	28,1	38,5	29,1	27,3	20,8
bledna	34,5	12,3	25,0	21,0	30,2	18,8	21,2	20,8
żadna	—	43,8	—	24,6	—	26,5	—	39,6
brak odpowiedzi	—	1,4	0,9	—	—	—	3,0	—
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

UWAGA: Kolumna I podaje dane dla 1967 roku, kolumna II przedstawia rezultaty z 1976 roku.

zaś najwyższym — osoby w wieku przedemerytalnym i emerytalnym.⁷⁸ Osoby ze środkowych grup wieku reprezentowały zbliżony stopień wiedzy religijnej, dający im pozycję pośrednią pomiędzy osobami najmłodszymi i najstarszymi. W latach 1967—1976 nastąpiła tylko jedna istotna zmiana w pozycjach kategorii wiekowych ze względu na posiadane informacje religijne, a mianowicie, osoby najstarsze nie odznaczały się wyższym poziomem wiedzy niż osoby ze średnich grup wieku. Największy wzrost ignorancji religijnej przypada na pokolenie w wieku 16—24 lat: w stosunku do prawdy o Trójcy św. — o 21%, osoby Chrystusa — o 15,8% i piekła — o 12,3%. Bardzo znaczny wzrost nieznajomości analizowanych dogmatów wiary zarysował się u osób najstarszych i wynosił odpowiednio: 7,6%, 9,8%, 29,7%. W środkowych kategoriach wiekowych spadek wiedzy religijnej był relatywnie niższy i dość zbliżony u osób w wieku 25—39 lat i 40—59 lat. Po-

⁷⁸ Na ogół wyższy wiek respondentów wiejskich z okolic Puław wiązał się z lepszą znajomością katechizmu. W. Piwowski, Religijność wiejska w warunkach urbanizacji. Studium socjologiczne, Warszawa 1971, s. 318.

twierdzonej po raz wtóry najniższy stopień wiedzy religijnej w rocznikach, które kontynuują lub skończyły niedawno katechizację parafialną, jest wielce zastanawiający na tle intensywnej katechizacji młodzieży.⁷⁴ Prawdopodobnie brak współdziałania kościelnych i pozakościelnych podmiotów socjalizacji religijnej tłumaczy — przynajmniej częściowo — niewspółmierność wysiłków i efektów pracy katechetycznej w zakresie utrwalania pewnych podstawowych formuł wiary. Trudny do wytłumaczenia pozostaje fakt załamania się krzywej wiedzy religijnej w przedziale wieku 60 lat i więcej.⁷⁵

Przytoczone dane potwierdzają tylko częściowo hipotezę, według której wyższe kategorie wiekowe odznaczają się bogatszą wiedzą religijną. W rejonie podmiejskim pokolenie młodych charakteryzuje się co prawda najniższym wskaźnikiem wiedzy, ale w trzech dalszych kategoriach wiekowych różnice powoli zacierają się w kierunku uniformizmu wiedzy i ignorancji religijnej.⁷⁶ Odwrotnie zaś przedstawia się rzecz, gdy analizujemy różnice

TAB. 4. STRUKTURA WIEKU A AKCEPTACJA DOGMATÓW KATOLICKICH (W %)

Dogmaty wiary	16—24		25—39		40—55		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
TRÓJCA ŚW.								
wierzę	96,4	90,4	96,6	93,0	99,0	94,9	100,0	97,9
wątpię	1,8	4,1	3,4	5,3	1,0	4,3	—	2,1
nie wierzę	1,8	5,5	—	1,7	—	0,8	—	—
OPATRZNOŚĆ BOSKA								
wierzę	85,4	82,2	95,7	87,7	100,0	96,6	100,0	95,8
wątpię	7,3	8,2	4,3	7,0	—	2,6	—	4,2
nie wierzę	7,3	9,6	—	5,3	—	0,8	—	—
ŻYCIE POZAGROBOWE								
wierzę	85,4	68,5	85,3	71,9	92,7	93,2	90,9	89,6
wątpię	3,6	19,2	7,8	19,3	4,2	6,0	6,1	8,3
nie wierzę	11,0	12,3	6,9	8,8	3,1	0,8	3,0	2,1
ZMARTWYCHWSTANIE CIAŁ								
wierzę	80,0	60,3	86,2	61,4	90,7	82,9	97,0	83,3
wątpię	7,3	20,5	8,6	31,6	7,2	13,7	3,0	14,6
nie wierzę	12,7	19,2	5,2	7,0	2,1	3,4	—	2,1
PIEKŁO								
wierzę	69,1	60,3	69,8	64,9	75,0	79,5	84,8	81,3
wątpię	14,5	17,8	15,5	19,3	15,6	17,1	9,1	12,5
nie wierzę	16,4	21,9	14,7	15,8	9,4	3,4	6,1	6,2
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

⁷⁴ Niski stan czytelnictwa Biblii i czasopism kościelnych stwierdzono w rejonie wiejskim w Austrii. Intensywność czytelnictwa różnicowała się przede wszystkim według stopnia zaangażowania religijnego badanych. F. Breid, *Prägt der Lebensraum*, dz. cyt., s. 81.

⁷⁵ Wraz ze wzrostem wieku katolików niemieckich ich wiedza religijna stawała się uboższa. J. Lange, *Ehe- und Familienpastoral heute. Situationsanalyse — Impulse* — Konzepte, Wien 1977, s. 97—98.

⁷⁶ W tradycyjnym rejonie wiejskim najlepszą orientację w kwestiach kate-

w zakresie korzystania ze środków pogłębiania wiedzy religijnej. Przedstawiciele trzech pierwszych kategorii wieku reprezentują zbliżony poziom czytelnictwa religijnego, natomiast wyraźnie niższy — osoby najstarsze (72,90% spośród nich nie korzystało z takich pomocy kształcenia religijnego, jak: Pismo św., katechizm, czasopisma i książki religijne).⁷⁷ Obserwacja ta sugeruje hipotezę o braku ścisłego związku między aktualnym czytelnictwem religijnym a poziomem posiadanej wiedzy religijnej.

Religijność rozpatrywana według wymiary ideologiczno-wierzeniowej wykazuje wyraźne ustępowanie w zależności od wieku badanych. Linia wzrostu akceptacji dogmatów przebiega od kategorii osób o wieku najmłodszym do kategorii osób o wieku najstarszym. Jedynie w odniesieniu do akceptacji dogmatu o Opatrzności Boskiej i życia pozagrobowego osoby w wieku 40—59 lat nieznacznie przeważają nad osobami po sześćdziesiątce. Poza tym wyjątkiem każda grupa wieku ma w porównaniu z poprzedzającą ją grupą wyższy odsetek akceptujących dogmatyczne formuły katolicyzmu. Można z pewną ostrożnością przyjąć, że punkt „krytyczny” załamywania się akceptacji wierzeń religijnych pojawia się przed 30 rokiem życia badanych katolików wiejskich. W pokoleniu starszym zaznacza się większa skłonność do spontanicznego i bezrefleksyjnego przyjmowania tego wszystkiego, czego Kościół naucza w swojej dogmatyce.⁷⁸ We wszystkich kategoriach wiekowych prawdy wiary takie jak: Trójca św. i Opatrzność Boska są silniej akceptowane niż prawdy o charakterze eschatologicznym (zmartwychwstanie ciał, życie pozagrobowe i istnienie piekła).⁷⁹ W pokoleniu najmłodszym poziom akceptacji dogmatów należących do eschatologii chrześcijańskiej zbliża się do granicy, którą niektórzy socjologowie określają jako sferę tzw. „norm labilnych”.⁸⁰

Do utrzymywania się różnic pomiędzy pokoleniem młodszym i starszym w zakresie uznawania dogmatów wiary przyczynia się odmiennosc w dynamice postaw wobec dogmatów. I tak na przykład osoby w wieku 16—24 lat z 1976 roku odznaczają się o 60% niższą akceptacją dogmatu Trójcy św. niż ich rówieśnicy z 1967 r., o 3,20% — dogmatu o Opatrzności Bożej, o 16,90% — dogmatu o życiu pozagrobowym, o 19,70% — dogmatu o zmartwychwstaniu ciał i o 8,80% — dogmatu o istnieniu piekła. Analogiczne dane dla osób liczących 60 lat i więcej wynosiły: 2,10%, 4,20%, 1,30%, 13,70%, 3,50%. W większości przypadków zarejestrowane zmiany są zgodne z oczekiwaniami, choć ich stopień jest bardzo zróżnicowany — w stosunku do niektórych dogmatów zaskakująco duży, w stosunku do innych — raczej nieznaczny. Przeciętnie w odniesieniu do pięciu analizowanych dogmatów wiary poziom akceptacji zmniejszył się o 10,90% u osób w wieku 16—24 lat, o 10,90% — u osób w wieku 25—39 lat, o 2,10% — u osób w wieku 40—59 lat i o 50% — u osób po sześćdziesiątce. Nieco szybsze tempo zmian w grupie osób najstarszych

chizmowych wykazywały osoby najmłodsze i najstarsze wiekiem. J. Kasiński, Religijność ludności w Puszczy Białej na przykładzie parafii Długosiodło, „Studia Płockie” 5 (1977) s. 221—222.

⁷⁷ W rejonie wiejsko-miejskim w RFN zainteresowanie czasopismami religijnymi było silniejsze u osób starszych. O Selg, Kirche der Ungläubigen?, dz. cyt., s. 105.

⁷⁸ Bardzo wyrównany poziom akceptacji dogmatu o życiu pozagrobowym zaznaczył się we wszystkich grupach wieku wśród mieszkańców RFN, poza grupą osób liczących 60 lat i więcej. Was glauben die Deutschen? Die EMNID — Umfrage: Ergebnisse — Kommentare, München — Mainz 1968, s. 82.

⁷⁹ Por. W. Piwowski, Religijność wiejska, dz. cyt., s. 142—149.

⁸⁰ U. Boos-Nünning, Dimensionen der Religiosität, dz. cyt., s. 105—106.

w porównaniu z grupą poprzedzającą spowodowało zmniejszenie się różnic w pozytywnym ustosunkowaniu się do dogmatów wiary w dwóch najstarszych kategoriach wiekowych.⁸¹

Rozmiary procesów „selekcjonowania” dogmatów wiary ukazują dobrze typologia kompleksowa. Przypisując odpowiedziom aprobującym dogmat wartość „2”, odpowiedziom negującym — wartość „0” i odpowiedziom wyrażającym wątpliwość — wartość „1” oraz sumując uzyskane w ten sposób punkty w stosunku do pięciu dogmatów, utworzono pięć stopni intensywności akceptacji dogmatów katolickich: maksymalna (10 punktów), pomniejszona (6—9 punktów), niezdecydowana (5 punktów), minimalna (1—4 punktów) i brak akceptacji (0 punktów). Zasięg wyróżnionych w ten sposób stopni akceptacji w rozbiciu na cztery kategorie wiekowe ilustruje tabela.

TAB. 5. STRUKTURA WIEKU A EWOLUCJA POSTAW LUDNOŚCI WIEJSKIEJ WOBEC DOGMATÓW KATOLICKICH (W %)

Akceptacja dogmatów katolickich	16—24		25—39		40—59		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
maksymalna	52,7	39,7	61,2	45,6	71,9	68,4	81,8	72,9
pomniejszona	36,4	46,6	31,9	43,9	28,1	28,2	18,2	22,9
niezdecydowana	3,6	4,1	4,3	3,5	—	1,7	—	—
minimalna	7,3	6,9	2,6	5,3	—	0,8	—	4,2
żadna	—	2,7	—	1,7	—	0,9	—	—
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Analiza postaw wobec dogmatów katolickich według kryterium kompleksowego potwierdza poprzednie ustalenia. Wyraźnie poniżej przeciętnego wskaźnika znajdują się osoby w wieku 16—24 lat i 25—39 lat. Różnica pomiędzy najmłodszymi rocznikami i najstarszymi w zakresie maksymalnej akceptacji dogmatów wynosi 33,2% (proporcja 1:2). Zwartość przekonań dogmatycznych u badanych osób jest większa, im wyższa jest kategoria wieku. W ciągu dziewięciu lat poziom akceptacji maksymalnej zmniejszył się w pierwszej grupie wieku o 13%, w drugiej — o 15,6%, w trzeciej — 3,5% i w czwartej — o 8,9%. Ujemny wskaźnik zmiany w dwóch krańcowych grupach wieku według różnicy dzielonej, tzn. różnicy procentowej między pierwszym i drugim sondażem dzielonej przez wynik procentowy pierwszego sondażu, kształtował się w pierwszym przypadku na poziomie 0,24, w drugim zaś 0,10. Nierównomierny układ tempa przekształceń spowodował utrzymanie się dość znacznej różnicy w poziomie akceptacji dogmatów wiary pomiędzy pokoleniem młodszym i starszym oraz stopniowe zacieranie się różnicy między pokoleniem średnim (40—59 lat) i emerytalnym.⁸²

W oparciu o zgromadzone materiały potwierdza się hipoteza o nasilaniu

⁸¹ Według F. Haarsmy osoby w wieku 18—25 lat sytuują się znacznie poniżej „przeciętnego” wskaźnika akceptacji tezy o życiu po śmierci. F. Haarsma, *Die Lehre der Kirche und der Glaube ihrer Glieder*. W: *Kirchliche Lehre — Skepsis der Gläubigen*, Freiburg im Breisgau 1970, s. 19.

⁸² Wiek różnicował częstość wymieniania tradycyjnych poglądów w sprawach ogólnozyciowych (np. opinie o pracy kobiet, o migracjach), na korzyść osób najstarszych. J. Węgleński, *Społeczne problemy małych miast. Analiza porównawcza*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 99.

się selektywnego i dość liberalnego traktowania dogmatów wiary przez przedstawicieli młodszych roczników ludności wiejskiej. Prawdopodobnie kierunek przekształceń w tej grupie społecznej zdecydował o przyszłym obliczu religijnym wsi. Trudno zaś rozstrzygnąć, w jakiej mierze zmianom w pojmowaniu wiary i ustosunkowaniu się do niej towarzyszy narastanie szacunku dla wartości ogólnoludzkich i ogólnochrześcijańskich wśród młodych ludzi oraz w jakim zakresie podważanie dogmatów wiary jest związane z postępującym procesem ignorancji w sprawach religijnych.⁸³ Zarówno wzrost wiedzy religijnej nie musi zawsze pozytywnie wpływać na wiarę, jak i jej spadek nie zawsze musi oznaczać pomniejszenia wiary. Nie są to bowiem procesy paralelne.

3. POSTAWY MORALNE

Postawy moralne wyrażają w referowanych badaniach poziom akceptacji ogólnych i szczegółowych zasad chrześcijańskich. O ile w społecznościach tradycyjnych zwartość norm moralnych wynikała przede wszystkim z podłoża religijnego, to współcześnie normy i zasady kierujące działaniami ludzi stają się — podobnie jak dogmaty wiary — polem procesów selekcyjonowania, aprobaty względnie dezaprobaty społecznej w świadomości jednostek i grup społecznych. „Nawet bardzo wierzące jednostki odrzucają zasady kościelne potępiające stosowanie świadomego macierzyństwa, a wśród wierzącej młodzieży wiejskiej pozycje przedślubne często nie jest uważane za grzech”.⁸⁴ Niższy wiek — jak podkreśla się niejednokrotnie w podsumowaniach i wnioskach socjologicznych łączy się z silniejszym odchodzeniem od norm moralnych. Hipotezę tę weryfikujemy na przykładzie sześciu norm z dziedziny moralności seksualnej.

Analiza akceptacji norm katolickiej moralności seksualnej potwierdza w zasadzie zaobserwowaną prawidłowość mówiącą o wzroście uznania wartości i norm głoszonych przez Kościół w miarę przechodzenia od młodszych do starszych roczników katolików. Mówimy „w zasadzie”, gdyż istnieją niewielkie odchylenia od ustalonej regularności przy rozpatrywaniu niektórych norm moralnych. Dotyczy to szczególnie osób najstarszych, które nie zawsze ujawniają zdecydowanie wyższy stopień uznania norm moralnych niż osoby w wieku średnim. Nie jest wykluczone, iż odchylenia od prawidłowości ogólnej są spowodowane szczupłością liczbową kategorii osób najstarszych, a stąd wzrost o dwie lub trzy jednostki kwestionujące jakąś normę moralną powoduje znaczne przesunięcia w odsetkach osób opowiadających się za określoną normą.

Uznanie normy nakazującej dochowanie czystości przedślubnej i zakazującej rozpoczynania pożycia małżeńskiego z chwilą zawarcia związku cywilnego jest szczególnie niskie w pokoleniu ludzi młodych.⁸⁵ Mniej niż dwie

⁸³ Th. Kerstiëns, Przemiany społeczno-religijne Holandii, „Znak” 31 (1979) s. 557—558.

⁸⁴ K. Dobrowolski, Przeobrażenia świadomości, dz. cyt., s. 432.

⁸⁵ Blisko połowa kandydatów do katolickiego małżeństwa opowiedziała się za dopuszczalnością kontaktów seksualnych przed ślubem. Zdecydowana mniejszość wyrażała pełną aprobatę katolickich zasad i norm regulujących zachowania kandydatów do małżeństwa (38,2%). F. Adamski, Katolicy polscy wobec nauczania Kościoła w zakresie świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, „Życie i Myśl” 28 (1978) nr 9, s. 58.

TAB. 6. STRUKTURA WIEKU A AKCEPTACJA NORM MORALNOŚCI SEKSUALNEJ (W %)

Akceptacja normy zakazującej	16—24		25—39		40—59		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
STOSUNKÓW PRZEDMAŁŻEŃSKICH W OGÓLE								
tak	90,9	58,9	86,2	77,2	87,5	94,0	90,9	91,7
nie	1,8	11,0	8,6	14,0	4,1	1,7	—	2,0
to zależy	—	6,8	—	5,3	—	0,9	—	—
brak zdania	1,8	21,9	—	3,5	2,1	3,4	—	4,2
brak odpowiedzi	5,5	1,4	5,2	—	6,3	—	9,1	2,1
STOSUNKÓW PRZEDMAŁŻEŃSKICH PO ŚLUBIE CYWILNYM								
tak	81,8	63,0	88,8	71,9	89,6	83,8	90,9	83,3
nie	12,7	21,9	7,7	14,0	6,3	8,5	6,1	6,2
to zależy	—	2,7	—	12,3	—	4,3	—	4,2
brak zdania	1,9	11,0	0,9	1,8	3,0	2,6	—	4,2
brak odpowiedzi	3,6	1,4	2,6	—	1,1	0,8	3,0	2,1
ANTYKONCEPCJI								
tak	76,4	49,3	51,7	57,9	56,3	47,9	60,6	16,6
nie	9,1	19,2	19,8	26,3	11,5	22,2	6,1	10,4
brak zdania	12,7	30,1	22,4	15,8	22,9	29,1	18,2	68,8
brak odpowiedzi	1,8	1,4	6,1	—	9,3	0,8	15,1	4,2
PRZERYWANIE CIAŻY								
tak	87,3	53,4	87,9	56,1	90,6	65,8	93,9	83,3
nie	—	24,7	6,9	26,3	3,1	13,7	—	6,3
to zależy	—	8,2	—	12,3	—	12,0	—	4,2
brak zdania	9,1	11,0	1,8	5,3	3,1	7,7	—	—
brak odpowiedzi	3,6	2,7	3,4	—	3,2	0,8	6,1	6,2
ROZWODÓW								
tak	60,0	15,1	67,2	31,6	66,7	43,6	69,7	66,7
nie	36,4	76,7	30,2	61,4	23,9	49,6	21,2	22,9
to zależy	—	4,1	—	7,0	—	5,1	—	8,3
brak zdania	1,8	2,7	0,9	—	8,3	1,7	9,1	2,1
brak odpowiedzi	1,8	1,4	1,7	—	1,1	—	—	—
PODWAŻANIA NIEROZERWALNOŚCI MAŁŻEŃSKIEJ								
tak	74,5	58,9	82,7	66,7	85,4	73,5	90,9	85,4
nie	18,2	11,0	10,3	5,3	6,3	8,5	6,1	—
to zależy	—	12,3	—	21,0	—	13,7	—	8,3
brak zdania	1,8	16,4	3,5	7,0	4,2	4,3	3,0	6,3
brak odpowiedzi	5,5	1,4	3,5	—	4,1	—	—	—
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

trzecie młodości w wieku 16—24 lat podtrzymuje przekonanie o obowiązywalności tej normy. W pokoleniu starszych wzrasta uznanie dla perfekcyjnego postulat zachowania wstrzemięźliwości płciowej aż do momentu zawarcia ślubu. W zakresie metod regulacji urodzeń nie stwierdzono współzależności pomiędzy akceptacją normy zabraniającej stosowania środków antykoncepcyjnych a wiekiem badanych.⁸⁶ Zdecydowana aprobata stosowania

⁸⁶ Aprobata zakazu stosowania środków antykoncepcyjnych przejawiała się częściej w starszych rocznikach mieszkańców RFN. Was glauben die Deutschen?, dz. cyt., s. 30—31. Katolicy szwajcarscy młodszy wiekiem nieco częściej niż starsi

niedozwolonych przez Kościół metod regulacji urodzeń przejawia się najczęściej u osób w wieku 25—39 lat i 40—59 lat.⁸⁷ W najstarszych rocznikach wiekowych zaznacza się wysoka niewiedza w zakresie moralnej oceny antykoncepcji.⁸⁸ Opowiadanie się za dopuszczalnością przerywania ciąży zmniejsza się wraz z wiekiem badanych.⁸⁹

Bardzo wyraźna zależność występuje między strukturą wieku badanych a wskaźnikami akceptacji normy zabraniającej rozwodów i normy nakazującej nierozzerwalność małżeństwa. Im niższa jest kategoria wieku respondentów, tym mniejsze jest nasilenie akceptacji obydwu norm stojących na straży trwałości małżeństwa. Rozpiętość wskaźników między pokoleniem najmłodszym i najstarszym w odniesieniu do pierwszej z tych norm wynosi 51,60%, zaś drugiej — 26,50%.⁹⁰ Różnice w akceptacji obydwu norm chroniących trwałość małżeństwa sugerują, że istnieją w świadomości katolików relacje dysonansowe, czyli relacje „niezgodności” obydwu elementów poznawczych (postaw).

„Dwa elementy poznawcze pozostają ze sobą w relacji dysonansu, jeśli przy uwzględnieniu tylko dwóch tych elementów z jednego z nich wynika przeciwieństwo drugiego. Dwa elementy poznawcze pozostają ze sobą w relacji konsonansu, jeśli przy uwzględnieniu tylko dwóch tych elementów z jednego z nich wynika drugi”.⁹¹ Niezgodne rezultaty poznawcze wytwarzające dysonans dotyczą sytuacji, w której z jednej strony przyznaje się rację Kościołowi z powodu nieudzielania rozwodów, z drugiej zaś strony aprobuje się w całej rozciągłości instytucję rozwodów. W badanej grupie osób 29,80% pozostaje w sytuacji niezgodności postaw wobec nierozzerwalności małżeństwa (w 1967 roku — około 14%). Dysonans ten maleje w miarę przechodzenia od młodszych do starszych roczników, od 39,70% u osób w wieku 16—24 lat, poprzez 31,60% — w wieku 25—39 lat i 28,20% — w wieku 40—59 lat, aż do 16,70% u osób najstarszych.

Relacja typu dysonansu jest dla jednostki psychologicznie przykra, powoduje wewnętrzne napięcia, a stąd powinna ją skłaniać do redukcji tego

opowiadali się za przyznaniem im prawa do własnej decyzji w kwestii regulacji urodzeń. Situation und Ergebnisse der Ehe- und Familienpastoral in der Diözese Chur. Arbeitsbericht, Ergebnisse, Folgerungen einer im Auftrage des Seelsorge-rates durchgeführten Umfrage, Zürich 1970, s. 157.

⁸⁷ Por. F. Adamski, Funkcjonowanie katolickiego modelu małżeństwa i rodziny w środowisku miejskim, „Znak” 25 (1973) s. 1063.

⁸⁸ W tradycyjnym rejonie miejsko-wiejskim RFN wraz z wiekiem badanych spadała wyraźnie aproba dla planowania rodziny, środków antykoncepcyjnych i małżeństw mieszanych. O. Selg, Kirche der Ungläubigen?, dz. cyt., s. 75—83.

⁸⁹ Pytanie o dopuszczalność przerywania ciąży dotyczy sytuacji, gdy kobieta jest w bardzo ciężkiej sytuacji materialnej. Tylko 24,50% ogółu badanej młodzieży zamieszkałej w internatach opowiedziało się bezwzględnie za stanowiskiem potępiającym przerywanie ciąży. J. Czerwiński, Postawy młodzieży zamieszkałej w internatach szkolnych wobec religii, „Euhemer-Przegląd Religioznawczy” 22 (1978) nr 3, s. 104—105. K. Ryczan, Ciągłość i zmiana tradycji religijnej, „Collectanea Theologica” 49 (1979) nr 3, s. 165.

⁹⁰ Negatywne ocenianie instytucji rozwodu jest o wiele częstsze wśród ludzi starszych niż wśród ludzi młodych, zwłaszcza z wykształceniem średnim lub wyższym. A. Kojder, Zjawiska patologii społecznej w Polsce w świetle badań empirycznych, „Studia Socjologiczne” 1 (1976) s. 198—199. We wsi rolniczej Zaborów w Małopolsce przeważały opinie nie pochwalające rozwodów, nawet w sytuacji niezgodnego pożycia małżeńskiego. M. Wieruszewska-Adamczyk, Przemiany społeczności wiejskiej. Zaborów po 35 latach, Warszawa 1978, s. 78.

⁹¹ K. B. Madsen, Współczesne teorie motywacji. Naukowość analiza porównawcza, Warszawa 1980, s. 329.

stanu rzeczy, aż do osiągnięcia wzajemnej zgodności postaw, czyli konsonansu. Poszukiwanie zgodności może prowadzić do zmiany w zachowaniach jednostki, zmiany w treściach poznawczych, może powodować ostrożność w przyjmowaniu nowych informacji i opinii.⁹² Dysonans poznawczy może być zredukowany także „przez modyfikację ideologii, dotyczącej kategorii społecznej jako czynnika odpowiedzialnego za strukturę pola poznawczego”.⁹³ Ze względu na nacisk społeczny w kierunku relatywizowania bezwzględного charakteru norm moralnych stojących na straży nierozzerwalności małżeństwa można liczyć się z takim kierunkiem poszukiwania konsonansu, w którym za decyzje bardziej „racjonalne” zostaną uznane opinie podważające stanowisko Kościoła w kwestii bezwzględnej nierozzerwalności małżeństwa. W krańcowych przypadkach może to oznaczać podważenie samej ideologii katolicyzmu jako podtrzymującej określony system imperatywnych norm moralnych. Dysonans — jak pisze K. B. Madsen — „oznacza stan lub proces mogący trwać przez czas nieokreślony, dopóki danej osobie nie uda się go zredukować przez zmianę na konsonans, który następnie może trwać przez całe lata”.⁹⁴

Narastanie treści „dysonansowych” w młodym pokoleniu ludności wiejskiej jest wielce znaczące, a z wychowawczo-kościelnego punktu widzenia — wielce niepokojące. Część z nich kieruje się własnymi standardami moralnymi, które tylko częściowo są zbieżne z oficjalnymi orientacjami kościelno-religijnymi, a niekiedy w ogóle nie mieszczą się w dotychczasowej linii kościelnej lub są z nią po prostu sprzeczne. Choć w rzeczywistości społecznej nigdy nie osiągnie się idealnej spójności między standardami etycznymi a poglądami i zachowaniami jednostek, to jednak rozbieżności w tym zakresie w badanym środowisku są znacznie silniejsze w drugim etapie badań niż w pierwszym, zwłaszcza wśród ludzi młodych.

Analiza dynamiki postaw moralnych w dziedzinie seksualnej wykazuje najwyższe tempo zmian w rocznikach młodszych. W kategorii wiekowej 16—24 lat akceptacja normy zabraniającej pożycia małżeńskiego po ślubie cywilnym zmalała o 18,8%, nakazującej dochowanie czystości przedślubnej — o 32%, zabraniającej stosowania środków antykoncepcyjnych — o 27,1%, przerywania ciąży — o 33,9%, zakazującej rozwodów — o 44,9% i normy nakazującej dochowanie dożgonnej nierozzerwalności małżeńskiej — o 15,6%. Również w innych kategoriach wiekowych najwyższa dynamika postaw moralnych ujawniła się w odniesieniu do normy zabraniającej rozwodów. W pokoleniu osób najstarszych najbardziej radykalna zmiana nastąpiła w ocenie moralnej dopuszczalności używania środków antykoncepcyjnych — w kierunku niezdecydowania i ignorancji. Wyłączając ten przypadek, zmiany, jakie wystąpiły w ciągu dziewięciu lat w pokoleniu najstarszym, są najniższe ze wszystkich kategorii wiekowych. Najbardziej radykalne przekształcenia w kierunku laickich modeli i wzorów życia zarysowały się u osób w wieku 16—24 lat (średnio o 28,7%). Potwierdza to także analiza dynamiki postaw moralnych według kryterium kompleksowego w odniesieniu do sześciu norm z dziedziny moralności seksualnej (wg przyjętych wcześniej zasad typologizacji).⁹⁵

⁹² Tamże, s. 322.

⁹³ L. Garai, Granice wpływu społecznego, „Przegląd Psychologiczny” 22 (1979) nr 1, s. 6.

⁹⁴ K. B. Madsen, Współczesne teorie, dz. cyt., s. 326.

⁹⁵ J. Mariański, Die Veränderungsdynamik der Landreligiosität bedingt durch die Industrialisierung. W: Landreligiosität. Ausgewählte Forschungsergebnisse und

TAB. 7. STRUKTURA WIEKU A EWOLUCJA POSTAW LUDNOŚCI WIEJSKIEJ WOBEC NORM MORALNOŚCI SEKSUALNEJ (W%)

Akceptacja norm moralności seksualnej	16—24		25—39		40—59		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
maksymalna	47,3	4,1	37,9	12,3	40,6	21,4	54,6	12,5
pomniejszona	43,6	63,0	50,0	64,9	52,1	64,1	39,4	81,2
niezdecydowana	1,8	9,6	4,3	5,3	3,1	3,4	3,0	4,2
minimalna	7,3	20,5	7,8	15,8	4,2	11,1	3,0	2,1
żadna	—	2,8	—	1,7	—	—	—	—
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zmiany postaw ludności wiejskiej w zakresie moralności seksualnej, przedstawione w ramach prowizorycznej typologii, potwierdzają wcześniejsze konstatacje. Biorąc pod uwagę odsetek osób maksymalnie i dość silnie (akceptacja pomniejszona) uznających wybrane normy moralne stwierdza się wyraźną progresję od roczników młodszych do starszych, od 67,10% u osób w wieku 16—24 lat do 93,70% u osób po sześćdziesiątce. Odwrotnie kształtuje się zasięg osób o niezdecydowanej i minimalnej akceptacji oraz jej braku: od 6,30% u osób najstarszych do 32,90% w pokoleniu najmłodszych. W okresie dziewięciu lat wystąpiły najbardziej znamienne przesunięcia w rocznikach młodszych. W grupie osób w wieku 16—24 lat zmniejszył się o 23,80% krąg katolików akceptujących wszystkie lub prawie wszystkie z analizowanych norm moralności seksualnej, u osób w wieku 25—39 lat — o 10,70%, w wieku 40—59 lat — o 7,20% i wreszcie u osób najstarszych — o 0,30%.

Procesy laicyzowania się świadomości moralnej katolików zachodziły relatywnie najszybciej w grupie młodzieży wchodzącej w życie zawodowe i rodzinne. Młodzież jest najbardziej skłonna do rewizji wskazań formułowanych na gruncie katolickiej etyki seksualnej i odznacza się najniższym wskaźnikiem akceptacji tych norm. Regularność wskazująca na wzrost wartości przekonań dogmatycznych w miarę wzrostu wieku znajduje potwierdzenie w badaniach nad przekonaniem moralnymi. Im wyższa jest kategoria wieku, tym stopień uznania norm moralnych wzrasta.⁹⁶ W procesie przemian społeczno-kulturowych rejonu wiejskiego utrzymuje się stan nierównowagi dynamiki postaw moralnych ludności należącej do odmiennych grup wieku. Sfera moralności seksualno-mażeńskiej niejednakowo szybko traci swój związek z innymi formami religijności u przedstawicieli odmiennych pokoleń ludności wiejskiej.

Literaturhinweise. Handreichung 17 — Institut für kirchliche Sozialforschung, Wien 1979, s. 41—42.

⁹⁶ W ogólnopolskich badaniach nad rygoryzmem i tolerancją wobec naruszeń niektórych elementarnych norm społecznych (np. wielożeństwo, nałogowe pijaństwo, zdrada małżeńska) ustalono, że bardziej rygorystyczne stanowisko zajmowały osoby starsze. A. Podgórecki, J. Kurczewski, J. Kwaśniewski, M. Łoś, *Poglądy społeczeństwa polskiego na moralność i prawo* (Wybrane problemy), Warszawa 1971, s. 249. W badaniach nad rodziną nowohucką stwierdzono zależność między wiekiem badanych a opowiadaniem się za nierozwawalnością związku małżeńskiego i stosowaniem środków antykoncepcyjnych oraz brak zależności między wiekiem a uznaniem dla zabiegów przerywania ciąży i przyznaniem uprawnień małżeńskich osobom zawierającym kontrakt cywilny. F. Adamski, *Modele małżeństwa i rodziny a kultura masowa*, Warszawa 1970, s. 161—281.

4. PRAKTYKI RELIGIJNE

Wymiar rytualno-kultowy religijności odnosi się do praktyk, jakich oczekuje Kościół od swoich wyznawców. Wskazuje na zewnętrzne działania, którym towarzyszą z reguły postawy wewnętrzznego zaangażowania. Mogą jednak zaistnieć sytuacje rozdźwięku między obydwoma sferami ludzkiej aktywności. W tradycyjnych środowiskach wiejskich istnieje silny nacisk kontrolny w kierunku respektowania praktyk religijnych. „Pod jego wpływem nawet jednostki agnostyczne zawierają ślub kościelny, chrzczą dzieci i w jakiejś ograniczonej mierze biorą udział w praktykach kultowych. Zachodzi to wówczas, gdy wieś jest jeszcze tradycyjna, rodzice i rodzina żony wywierają silną presję, jednostki zaś, o których mowa, reprezentują znikomą ilość na wsi. Powstaje w ten sposób zjawisko religijności pozornej”.⁹⁷ Fenomen religijności pozornej, będący przejawem rytualizmu religijnego, wskazuje na „odmienności” rzeczywistych postaw i zachowań ludzi, za którymi stoją różne systemy odniesień porównawczych. Ortopraktyka jest dopasowana do oczekiwań i nacisków lokalno-rodzinnych, ortodoksja zaś do oczekiwań innych środowisk społecznych.⁹⁸ Nie istnieje wtedy wewnętrzny związek pomiędzy świadomością religijną a zachowaniami jednostki.

Wraz z rozwojem społeczno-kulturowym w warunkach uprzemysłowienia rejonu wiejskiego dochodzi — jak można przypuszczać — do spadku zaangażowań kultowych, a tym samym zmniejszania się szans dla rytualizmu i religijności pozornej. Stan praktyk religijnych oraz ich trwałość i odporność na zmiany społeczno-kulturowe w warunkach industrializacji rejonu omówimy na przykładzie publicznych praktyk obowiązkowych i prywatnych.

TAB. 8. STRUKTURA WIEKU A OBOWIĄZKOWE PRAKTYKI RELIGIJNE (W %)

Typy praktykujących katolików	16—24		25—39		40—59		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
regularnie	74,5	37,0	43,1	38,6	46,9	41,9	45,5	41,7
nieregularnie	20,0	54,8	52,6	54,4	47,9	52,1	45,4	43,7
prawie (wcale) niepraktykujący	5,5	8,2	4,3	7,0	5,2	6,0	9,1	14,6
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

W badaniach z 1967 roku stwierdzono współzależność między zaangażowaniem kultowym a strukturą wieku tego rodzaju, że najbardziej praktykującymi regularnie były osoby najmłodsze, natomiast w pozostałych kategoriach wiekowych stopień realizowanych publicznych praktyk religijnych przedstawiał się znacznie niżej. W 1976 roku zmieniła się przede wszystkim pozycja młodego pokolenia, które w zakresie systematycznych praktyk religijnych przedstawia najniższy wskaźnik.⁹⁹ Pozostałe kategorie wiekowe odbie-

⁹⁷ K. Dobrowolski, *Przeobrażenia świadomości*, dz. cyt., s. 432.

⁹⁸ Por. F. Breid, *Prägt der Lebensraum*, dz. cyt., s. 82.

⁹⁹ Z badanej grupy młodzieży szkolnej mieszkającej w internatach 23,2% nie uczestniczyło w ogóle we mszy św. i 32,9% nie przystępowało do spowiedzi. J. Czerwiński, *Postawy młodzieży*, dz. cyt., s. 103. Odchodzenie od praktyk religijnych najsilniej zaznaczało się u młodzieży przystępującej do zawodu nauczycielskiego (18—24 lat). A. Wędrychowicz, *Życie kulturalne nauczycieli. Wybrane problemy i aspekty*, Warszawa—Łódź 1973, s. 80—81. Według niektórych autorów młodzież

gają tylko nieznacznie od wskaźnika, który reprezentuje pokolenie najmłodszych. W grupie osób najstarszych zaznacza się bardzo wysoki udział katolików świątecznych („wielkanocno-bożonarodzeniowy” praktykujący). Znaczny odsetek ludzi starszych zaniedbujących mszę św. jest uwarunkowany starczą słabością, chorobami i innymi niedogodnościami uniemożliwiającymi spełnienie obowiązku niedzielnego.¹⁰⁰

Zmiana kolejności poszczególnych grup wieku ze względu na realizowany standard praktyk obowiązkowych była spowodowana zróżnicowaną ewolucją praktyk religijnych. Najbardziej radykalne zmiany w zakresie regularnych praktyk religijnych wystąpiły w grupie osób liczących 16—24 lat (o 37,50%), znacznie mniejsze w średnich grupach wiekowych (o 4,50% i 50%) i najmniejsze w grupie osób najstarszych (o 3,80%).¹⁰¹ Wydaje się, że podobnie jak w sferze wierzeń, tak i w sferze praktyk „pierwsze załamanie się” religijności występuje dość wcześnie, czyli przed 30 rokiem życia.

W dotychczasowych analizach uderza niski poziom zaangażowania religijnego młodzieży. Ten stan rzeczy zaznacza się mimo podejmowanych wysiłków katechetyczno-wychowawczych Kościoła i atmosfery religijnej, która jeszcze istnieje w wielu rodzinach wiejskich. Nie tylko w zakresie akceptacji dogmatów i norm moralnych, ale i w praktykach religijnych pokolenie młodych charakteryzuje się osłabioną więzią z religią i Kościołem. Jak się wydaje, w tej kategorii wiekowej następuje stopniowa regresja rytualizmu, będącego wykładnikiem dysproporcji pomiędzy intensywnością zaangażowań kulturowych a poziomem respektowania podstawowych wartości i norm katolicyzmu. Praktyki religijne tracą u młodych swój zobowiązujący charakter, a istniejące sankcje społeczno-religijne nie oddziaływały tak skutecznie jak dawniej.¹⁰² Pokolenie wchodzące w życie zawodowe i rodzinne jest grupą budzącą najwięcej obaw z duszpasterskiego punktu widzenia.

Z rezultatów konsultacji niedzielnej wynika, że poziom praktyk niedzielnych jest szczególnie wysoki wśród dzieci, następnie spada wśród osób dorosłych i wzrasta nieco u ludzi w wieku starszym. Wśród obecnych na mszy św. w jedną z niedziel 1976 roku było 46,40% ogółu dzieci z parafii, 34,50% — ogółu osób w wieku 16—59 lat i 38,80% — ogółu osób w wieku 60 lat i więcej (bez odliczenia 250% na tzw. usprawiedliwionych). Dzieci obejmują prze-

---

wyzwała się najpierw spod presji Kościoła w zakresie praktyk religijnych. M. Krawczyk, *Z badań nad społeczno-moralną postawą młodzieży wiejskiej*, Warszawa 1967, s. 34.

¹⁰⁰ W badaniach ogólnopolskich nad budżetem czasu wolnego stwierdzono, że zarówno średnia czasu trwania czynności religijnych, jak i odsetek osób wykonujących te czynności wzrastały u kobiet regularnie wraz z wiekiem, natomiast u mężczyzn obydwa wskaźniki uzyskiwały najniższy poziom u osób w wieku 25—44 lat i wzrastały w starszych kategoriach wiekowych. Prawidłowość ta zaznaczała się zarówno w rozkładach niedzielnych, jak i dni powszednich. L. Adamczuk, *Budżet czasu mieszkańców Polski* (Statystyka Polski nr 97, GUS), Warszawa 1978, s. 68—89.

¹⁰¹ Podobną dynamikę religijności w obrębie grup wieku stwierdził N. P. Adrianow w dwukrotnych badaniach socjologicznych w Pskowie (ZSRR). Podaje za S. Oparą, *Zarys teorii indywidualnej religijności*, Warszawa 1975, s. 307—308. We Francji zmniejszenie się praktyk religijnych w ostatnich latach było silniejsze u ludzi młodych niż u starszych. J. Potel, *Evolution récente de la pratique dominicale*, „La Maison Dieu” 130 (1977) s. 46.

¹⁰² Por. G. Bergmann, *Religiosität und Kirchlichkeit*. W: *Kirche und Katholiken*, dz. cyt., s. 95.

szło piątą część wszystkich uczestników mszy św. niedzielnej.¹⁰³ W tej grupie wieku chodzenie do kościoła jest przyjętym ogólnie wzorem zachowań, podtrzymywanym i wymaganym w trakcie realizowanej socjalizacji religijnej, przestrzegany w środowisku koleżeńskim. Dzieci pochodzące z rodzin, w których prawie (wcale) niepraktykujący rodzice zostawiają im swobodę wyboru praktyk religijnych, porzucają je pod koniec szkoły podstawowej i osiągają poziom praktyk typowy dla ich rodziców.¹⁰⁴

TAB. 9. STRUKTURA WIEKU A PRAKTYKA CODZIENNEGO PACIERZA (W %)

Modlitwa osobista	16—24		25—39		40—59		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
codziennie	61,8	45,2	60,3	50,9	67,7	61,6	78,8	72,9
prawie codziennie	27,3	17,8	27,6	21,0	22,9	22,2	15,2	18,8
około raz w tygodniu	1,8	15,1	2,6	5,3	5,2	6,8	3,0	—
przy okazjach, rzadko	7,3	10,9	7,8	12,3	3,1	5,1	3,0	2,1
tylko przeżegnanie się	—	5,5	—	8,8	—	1,7	—	6,2
wcale od roku i dłużej	1,8	5,5	1,7	1,7	1,1	2,6	—	—
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Praktyką religijną prywatną, bardzo rozpowszechnioną w środowisku wiejskim, jest pacierz codzienny. W 1967 roku odsetek katolików odmawiających codziennie lub prawie codziennie pacierz indywidualny był dość wyrównany w poszczególnych kategoriach wiekowych, z tendencją do większej systematyczności w rocznikach starszych (rozpiętość wskaźników wynosiła 4,9%). W okresie charakteryzującym się wzrostem oddziaływań industrializacyjnych nastąpił spadek respektowania modlitwy codziennej, szczególnie w pokoleniu młodszych: u osób w wieku 16—24 lat — o 26,1%, w wieku 25—39 lat — o 16%, w wieku 40—59 lat — o 6,8% i u osób w wieku 60 lat i więcej — o 2,3%. W efekcie tych zmian zarysowała się dość znacząca zależność pomiędzy częstotliwością odmawiania codziennego pacierza a strukturą wieku. Im wyższa jest kategoria wieku, tym występuje większe poszanowanie praktyki codziennego pacierza i odwrotnie. Rozpiętość wskaźników tej praktyki jest już znaczna i wynosi 28,7% na korzyść pokolenia najstarszego. Choć modlitwa codzienna stanowi wciąż ważny element życia religijnego rodziny wiejskiej, traci ona dość szybko swoją dawną niepodważalną wartość w pokoleniu wchodzącym w życie rodzinne i zawodowe.

Przeprowadzone analizy wykazały dość zbliżony stan praktyk religijnych w czterech kategoriach wiekowych, przy szczególnie drastycznej dynamice zmian u osób w wieku 16—24 lat (redukcja rytualizmu). W praktykach prywatnych starszy wiek łączył się ze wzrostem częstotliwości ich odbywania. Dokonywująca się dynamika praktyk religijnych wskazuje pośrednio na

¹⁰³ W jedną z niedziel 1967 roku dzieci stanowiły 34,5% ogółu obecnych na mszy św., a w 1976 roku — 21%.

¹⁰⁴ Por. P. M. Zulehner, Zur Taufe schulpflichtiger Kinder. Analysen und Modelle, „Lebendige Seelsorge” 29 (1978) s. 162.

przemiany w samych postawach kultowych, czyli w wewnętrznych ustosunkowaniach się (pozytywnych lub negatywnych) katolików do praktyk nakazanych przez Kościół.

5. POSTAWY WOBEC PARAFII

Mówiąc o postawach wobec parafii mamy na myśli zarówno globalną postawę „przynależenia” do parafii, jak i cząstkowe postawy wobec parafii, wobec wybranych jej elementów. Przynależność parafialna to względnie stałe pozytywne lub negatywne ustosunkowanie się (intelektualne, emocjonalne i behawioralne) jednostki wobec parafii.¹⁰⁵ To ustosunkowanie się występuje w trzech płaszczyznach: poznawczej (świadomości przynależności), emocjonalnej (uczucie przynależności) i działaniowej (uczestnictwo aktywne). Aprobata bądź dezaprobatę parafii jako grupy przynależności w jej trzech komponentach należy uznać za jedną z ważnych postaw, która bezpośrednio lub pośrednio wpływa na zachowania religijno-kościelne. Przynależność do parafii sprowadza więc z Kościołem do wymiarów bardziej konkretnych, widzialnych i odczuwalnych.

Element intelektualno-poznawczy postaw wobec parafii nie był w zasadzie przedmiotem badań. Ogólnie rzecz biorąc, wszyscy mieszkańcy parafii czują się z nią — przynajmniej formalnie — związani, znają swoją parafię, wielu z nich potrafi wymienić patrona parafii. Trudno jest jednak powiedzieć, czy świadomość przynależności (identyfikacji) wzrosła, czy zmalała, gdyż nie posiadamy bezpośrednich danych na ten temat.

Poczucie własnej tożsamości parafialnej związane z tworzeniem się więzi pomiędzy mieszkańcami, „zżywaniem się” ze swoją parafią, rodzeniem się swoistego patriotyzmu parafialnego, ma zapewne znamiona procesu o różnym stopniu zaawansowania i dynamiki rozwojowej. Jeżeli tożsamość społeczna to „ta część indywidualnego pojęcia »ja«, które pochodzi z jego wiedzy dotyczącej członkostwa grupy społecznej (lub grup) razem z emocjonalnym znaczeniem związanym z tym członkostwem”,¹⁰⁶ to w odniesieniu do parafii oprócz wiedzy o członkostwie należy również zwrócić uwagę na elementy emocjonalne. Jednym z wyznaczników świadomości „przynależenia” do parafii, choć o znaczeniu drugorzędym i tylko ogólnie orientującym, jest zainteresowanie się życiem parafialnym. W świetle uzyskanych deklaracji w 1967 roku zainteresowanie parafią wzrastało wraz z wiekiem, od 72,70% w kategoriach wieku 16—24 lat, poprzez 74,20% u osób w wieku 25—39 lat, do 78,10% u osób w wieku 40—59 lat. Dopiero wśród ludności najstarszej wskaźnik zainteresowania się parafią spadał znacznie poniżej przeciętnej i wynosił 66,70%.

Wysoki wskaźnik zainteresowania się katolików sprawami parafii utrzymał się na względnie stałym poziomie, ale jego stabilność była zróżnicowana w poszczególnych kategoriach wiekowych. Pomimo pozornej stabilizacji

¹⁰⁵ Jest to przystosowanie do grupy parafialnej pojęcia przynależności religijnej. R. Pomianowski, Z badań nad psychologicznymi aspektami przynależności religijnej młodzieży z ośrodków duszpasterstwa akademickiego. *Seminare — Poszukiwania naukowo-pastoralne*, Kraków-Ląd 1978, s. 114.

¹⁰⁶ H. Tajfel, Opuszczenie grupy jako wyraz ruchliwości społecznej i wymagania jako przyspieszanie zmian społecznych, „Przegląd Psychologiczny” 22 (1979) nr 1, s. 33.

w ocenie globalnej przy analizie według struktury wieku staje się widoczny proces zmniejszania się zainteresowań parafią u ludzi młodych (o 70%) i lekki wzrost w pozostałych kategoriach wiekowych: o 30% u osób w wieku 25—39 lat, o 3,10% — w wieku 40—59 lat i o 10,40% — u osób najstarszych. Odsetek katolików „zdradzających” zainteresowanie parafią kształtuje się rozmaicie w poszczególnych grupach wieku. Struktura wieku nie stanowi w tym przypadku zmiennej niezależnej o istotnym znaczeniu.

Akceptacja parafii, jeśli jest wysoka, wyraża się w różnego rodzaju pozytywnych ocenach i w niechęci do zmiany parafii, w przeżyciach emocjonalnych (od zadowolenia do sentymentu) i w poczuciu atrakcyjności przynależności do niej. Te uczucia, pragnienia i odczucia bliskości wobec parafii odczytuje się na ogół z werbalnych deklaracji respondentów. W relacjonowanych badaniach najbardziej intensywny poziom postaw emocjonalnych wobec parafii przejawiał się w wyznaniach tych katolików, którzy darzą swoją parafię szczególnym sentymentem i „szczycą się” nią w rozmowach z krewnymi i znajomymi (postawy pozytywne). Negatywne postawy są podzielane przez tych, którzy nie są zadowoleni z parafii i nie „szczycą się” nią w kontaktach z innymi. Pomiedzy tymi dwiema sferami stosunku do parafii rozciąga się obszar postaw obojętnych (ani za, ani przeciw).

TAB. 10. STRUKTURA WIEKU A ATRAKCYJNOŚĆ PRZYNALEŻNOŚCI DO PARAFII (W %)

Postawy wobec parafii	16—24		25—39		40—59		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
pozytywne	54,6	41,1	79,3	73,7	82,3	74,4	72,7	87,5
negatywne	12,7	5,5	5,2	12,3	3,1	4,3	3,0	—
neutralne	32,7	45,2	15,5	14,0	13,6	16,2	24,3	10,4
brak zdania	—	8,2	—	—	1,0	5,1	—	2,1
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

W badaniach z 1967 roku poczucie atrakcyjności parafii w zależności od struktury wieku przebiegało następująco: u młodych osób osiągało najniższy poziom, w wieku późniejszym wzrastało i znowu nieco spadało u osób powyżej lat sześćdziesięciu. W ciągu dziewięciu lat w poszczególnych kategoriach wiekowych nastąpiły znamienne przesunięcia w akceptacji parafii jako „obiekту” dumy i prestiżu. O 13,50% mniej osób w wieku 16—24 lat, o 5,60% — w wieku 25—39 lat i o 7,90% — w wieku 40—59 lat zdradzało przekonanie, że chlubią się własną parafią w rozmowach z krewnymi i znajomymi. Krzywa więzi emocjonalnej z parafią miała u najstarszych tendencję wzrostową (o 14,80%). W konsekwencji tych zmian zarysowała się wyraźna zależność pomiędzy strukturą wieku a poczuciem atrakcyjności parafii. Konstatowana współzależność wyraża się we wzroście odsetka osób „szczyjących się” swoją parafią w miarę przechodzenia od młodszych do starszych generacji. Rozpiętość wskaźników w analizowanej kwestii pomiędzy pokoleniem najmłodszym i najstarszym wynosi aż 46,40% (wobec 18,10% w 1967 roku), co świadczy o istotnej i bardzo głębokiej różnicy w ocenie wartości parafii.

Poczucie tożsamości parafialnej ustala się nie tylko w kontekście własnej grupy, ale może być rezultatem konfrontacji i porównania z grupami zew-

nętrnymi tworzącymi układ odniesienia (kontekst porównawczy). „Typem porównawczym” dostarczającym układu porównawczego, względem którego jednostka postrzega siebie i swoją parafię, mogą być parafie sąsiednie jako znaczące „grupy obce”. W toku społeczno-kulturowego rozwoju wsi załamują się postawy związane ze stylem życia zorientowanym na środowisko lokalne, a zamkniętym na problemy o charakterze ponadlokalnym. Zanikanie tendencji do „idealizacji” własnego środowiska parafialnego winno ujawnić się we wzroście ocen neutralnych i ambiwalentnych, pomijających wyjątkowe wartościowanie własnej parafii w porównaniu z parafiami sąsiednimi. Czy analiza empiryczna potwierdzi te przypuszczenia?

TAB. 11. STRUKTURA WIEKU A PORÓWNANIE PARAFII WŁASNEJ Z SĄSIEDNIMI (W %)

Parafia własna jest:	16—24		25—39		40—59		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
lepsza	40,0	21,9	41,4	35,1	50,0	40,2	30,3	56,2
gorsza	—	2,8	1,7	1,7	2,1	0,9	—	—
taka sama	9,1	12,3	10,3	12,3	6,2	16,2	21,2	14,6
brak zdania	50,9	63,0	46,6	50,9	41,7	42,7	48,5	29,2
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Krzywa wzrostu przywiązania do parafii według przyznawanego jej priorytetu w kontekście innych parafii koresponduje bardzo wyraźnie z wiekiem. Im wyższa jest kategoria wieku, tym większy odsetek badanych jest skłonny uznawać własną parafię za lepszą niż sąsiednie. Rozpiętość skrajnych wskaźników uznania „wyższości” własnej parafii kształtuje się na poziomie 34,3⁰/. Dynamika spadkowa wskaźnika „wyższości” własnej parafii była analogiczna do tej, która dotyczyła przekonań o atrakcyjności parafii, a więc najwyższa u osób najmłodszych (o 18,1⁰/), średnia u osób w wieku 40—59 lat (o 9,8⁰/) i najniższa u osób w wieku 25—39 lat (o 6,3⁰/). W pokoleniu najstarszym odnotowano wzrost pozytywnych postaw wobec parafii (o 25,9⁰/) i szczytowy punkt powiązań emocjonalnych z parafią.

Oprócz odniesień intelektualno-poznawczych i emocjonalnych wobec parafii należy uwzględnić aspekt dążeń i działań, będący przejawem czynnego zaangażowania się w życie parafialne. Wskaźnikiem, któremu warto poświęcić w tym kontekście kilka słów, jest pomoc osobista przy kościele. Różnice, jakie występują w sferze prac gospodarsko-porządkowych na rzecz parafii ze względu na wiek badanych, nie są statystycznie istotne. Wskaźnik ofiarności na rzecz parafii poprzez pomoc osobistą przy kościele niski u osób w wieku 16—24 lat (19,2⁰/), wzrasta w pokoleniu średnim (21⁰/ i 25,6⁰/) i od granicy wieku 60 lat spada nie osiągając poziomu, jaki miał w punkcie wyjścia (14,6⁰/). Należy zaznaczyć, że w ostatnich latach w związku ze zmianą charakteru podejmowanych inicjatyw parafialnych zmniejszyło się w ogóle zapotrzebowanie na tego typu prace przy kościele.

Jednym z podstawowych warunków sprawnego funkcjonowania parafii są pozytywne stosunki między proboszczem a parafianami. Zamieszczona poniżej tabela dotyczy kontaktów parafian z proboszczem poza oficjalnym kultem religijnym, a więc kontaktów bezpośrednich („twarzą w twarz”).

Jak wynika z załączonej tabeli, postawy zdecydowanie pozytywne obejmują nieznaczne odsetki badanych we wszystkich kategoriach wiekowych. Postawy zdecydowanie negatywne nie występują w ogóle. Te fakty świadczą, że mieszkańcy wsi cechuje przywiązanie do parafii, ale nie wyraża się ono w formach skrajnych. Typ bardzo silnej i silnej więzi z parafią (traktowanych łącznie) przejawiający się stosunkowo najrzadziej u osób młodszych, występuje częściej w pokoleniu średnim i ujawnia się najczęściej u osób najstarszych. W 1976 roku obejmuje on w porównaniu z 1967 rokiem o 15,7% mniej respondentów w wieku 16—24 lat, o 4% mniej — w wieku 25—39 lat, o 19% mniej — w wieku 40—59 lat i o 7,3% więcej w wieku osób najstarszych. Związek pomiędzy strukturą wieku a postawami wobec parafii ukazuje się szczególnie wyraźnie na przykładzie tych respondentów, którzy wykazują niską więź z parafią. W miarę jak przechodzimy od niższych do wyższych klas wieku, maleje odsetek badanych charakteryzujący się słabą więzią z parafią (rozpiętość wskaźników — 38,9%). Dwa przedziały wiekowe znamionujące pokolenie dorosłych charakteryzują się znacznym zbliżeniem postaw wobec parafii, co jednak nie podważa ogólnej tendencji do bardziej pozytywnych ocen parafii i zaangażowała się w jej problemy w miarę wzrostu wieku respondentów.

Przeprowadzone analizy pozwalają zbudować ostateczną typologię religijności katolików w przekroju pokoleniowym. Typologie można tworzyć z różnych punktów widzenia i choć nie są one zwykłą „fotografią” rzeczywistości, pozwalają ją wyjaśnić i uporządkować. W oparciu o kryterium globalnej samoidentyfikacji religijnej oraz kryterium totalnej lub częściowej identyfikacji z religią w jej trzech wymiarach: rytualno-kultowym, ideologiczno-wierzeniowym i etycznie-konsekwencyjnym, wyodrębniono kilka typów religijności.¹⁰⁷ Ustosunkowanie się do praktyk religijnych, dogmatów wiary i norm moralnych przebiega od całkowitej akceptacji tych elementów poprzez akceptację częściową, do całkowitego odrzucenia. To kontinuum odzwier-

TAB. 14. STRUKTURA WIEKU A TYPY RELIGIJNOŚCI (W %)

Typy katolików	16—24		25—39		40—59		60 i więcej	
	I	II	I	II	I	II	I	II
o pełnej religijności kościelnej	25,5	1,4	12,1	8,8	19,8	10,3	27,3	—
o niepełnej religijności kościelnej	60,0	58,9	70,7	64,9	69,8	72,6	60,6	79,2
o religijności selektywnej	14,5	30,1	17,2	19,3	10,4	14,5	12,1	16,7
obojętni religijnie	×	9,6	×	7,0	×	2,6	×	4,1
o g ó ł e m:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

UWAGA: Wartość chi — kwadrat dla danych z 1967 roku wynosi: $df = 6$ $\chi^2 = 8,22$ $p < 0,20$; dla danych z 1976 roku: $df = 9$ $\chi^2 = 22,11$ $p < 0,01$.

¹⁰⁷ J. Mariański, Dynamika przemian religijności wiejskiej w warunkach industrializacji, „Chrześcijańskie w Świecie” 11 (1979) nr 4, s. 58—60.

ciędlą postępujące przejście od religijności kościelnej, poprzez religijność selektywną, do indyferentyzmu religijnego i ateizmu.

Religijność jednolita w swoim ogólnym wyrazie rozpada się na kilka typów o zróżnicowanym zasięgu w poszczególnych kategoriach wiekowych. Katolicy o pełnej i niepełnej religijności kościelnej najmniej liczni w kategorii osób będących w wieku 16—24 lat (60,3⁰/o), pojawiają się częściej wśród osób w wieku 25—39 lat (73,7⁰/o) i najczęściej — w wieku 40—59 lat (82,9⁰/o). Osoby najstarsze ustępują nieznacznie tej ostatniej kategorii wiekowej (79,2⁰/o). W latach 1967—1976 straciła nieco na znaczeniu religijność kościelna na rzecz religijności selektywnej i to we wszystkich grupach wieku.

W warunkach szybkich przemian społeczno-kulturowych środowiska wiejskiego zaznacza się wyraźnie tendencja do „subiektywizacji” i „wybiórczości” w podejściu do religii. Tendencja ta jest szczególnie silna w młodym pokoleniu, znacznie silniejsza niż wśród starszych grup pokoleniowych (wzrost postaw selektywnych i indyferentnych w czterech kategoriach wiekowych kształtował się odpowiednio: 25,2⁰/o, 9,1⁰/o, 6,7⁰/o, 8,7⁰/o). Pokolenie młodych stanowi więc element „wiodący” dokonywających się przemian religijnych. Pokolenie starsze bardziej zachowuje kościelny charakter swojej religijności i jest mniej podatne na zmiany. Należy zaznaczyć, że trwałość religijności kościelnej wiąże się nie tylko ze starszym wiekiem, ale jest „sprzężona” z innymi wpływami interferującymi.

VI. PODSUMOWANIE I KONKLUZJE DUSZPASTERSKIE

Omówione i udokumentowane tabelami zależności między strukturą a wybranymi elementami religijności ukazały, jak przedstawiciele poszczególnych grup wieku reprezentują nierówny poziom życia religijnego w jego zróżnicowanych dymensjach. Zgromadzone dane, odbijając odmienność religijną poszczególnych pokoleń, wskazują na wiodącą tendencję, według której następuje wzrost religijności w miarę przesuwania się po kolejnych stopniach wieku. Im starszy jest wiek, tym większy jest stopień zaangażowania w całość systemu wierzeń, który poleca Kościół, mniejszy zakres rezygnacji z zasad moralnych głoszonych przez Kościół, mniejszy stopień absencji w praktykach religijnych i wyższy poziom więzi z parafią.

W niektórych kwestiach szczegółowych różnice w religijności między pokoleniami nie są zbyt ostre. W poziomie wiedzy religijnej i w praktykach obowiązkowych zaznacza się pewne ujednoczenie w dwóch przedziałach wieku średniego. Zdecydowanie najniższy poziom religijności we wszystkich jej aspektach reprezentuje pokolenie w wieku 16—24 lat, przy czym największa rozpiętość wskaźników z pokoleniem najstarszych dotyczy akceptacji dogmatów katolickich i więzi z parafią, najmniejsza zaś — praktyk religijnych. Nie zaznacza się wyraźna różnica w zakresie częstotliwości występowania głównych typów religijności pomiędzy pokoleniem przedemerytalnym i emerytalnym. Gdybyśmy jako cezurę wieku przyjęli cyfrę 40 lat, wówczas można by z całą pewnością twierdzić, że pokolenie młodsze jest zdecydowanie mniej związane z religią niż pokolenie starsze. Przy przyjętych przedziałach wiekowych istnieją nieznaczne odchylenia od stwierdzonej prawidłowości.

Podstawowe tendencje zmian postaw i zachowań religijnych były w ogólnych zarysach zbieżne z oceną zmian religijności dokonaną przez respondentów. W okresie intensywnego uprzemysławiania rejonu wiejskiego pokolenie

w wieku 16—24 lat okazało się najbardziej „labilne”, o relatywnie najszybszej dynamice religijności. Roczniki młodzieżowe z 1976 roku znacznie bardziej odbiegają od instytucjonalnego modelu religijności niż te same roczniki w 1967 roku. Wnioski te nie korespondują z narastającą tendencją do pozytywnych ocen młodzieży w zakresie postaw ogólnozyciowych. Najszybszy trend rozwojowy w kierunku „selektywności” zaznaczył się w tym pokoleniu w rytualno-kultowym i konsekwencyjno-etycznym aspekcie religijności, najbardziej powolny — w ideologicznym i instytucjonalnym wymiarze religijności. Część młodych ludzi dość szybko przechodzi od tradycyjnej wiary wpojonej im w dzieciństwie do selektywnej postawy wobec wiary.

Znacznie powolniejsze tempo zmian religijności u osób najstarszych jest zjawiskiem normalnym i w pełni uzasadnionym. Ludność wiejska w starszym wieku z trudem odstępuje od zasad dogmatycznych i moralnych Kościoła. W niektórych kwestiach szczegółowych zaznaczyła się nawet wzmagająca się tendencja do konformizmu z oficjalnym modelem religijności. Pokolenie najstarszych z 1976 roku jest bardzo zbliżone do swoich rówieśników sprzed dziewięciu lat (z wyjątkiem wiedzy religijnej) i cechuje się znaczną stabilizacją religijności. W dynamice religijności pokolenie w średnim wieku sytuuje się pośrodku między pokoleniem młodych i najstarszych. W dymensji ideologicznej i etyczno-konsekwencyjnej wystąpiły nieco szybsze zmiany u osób w wieku 25—39 lat, w dymensji instytucjonalnej — u osób w wieku 40—59 lat.

Nawiązując do postawionych we wstępie hipotez można stwierdzić, że wyniki zreferowanych badań korespondują z doniesieniami tych badań socjologicznych, w których konstatuje się wzrost religijności w miarę przesuwania się po kolejnych stopniach wieku. W warunkach intensywnego przemysławiania rejonu wiejskiego obniżył się wiek pokolenia o relatywnie najniższej religijności, od pokolenia w wieku 25—39 lat do pokolenia w wieku 16—24 lat. Dokonująca się dynamika religijności wiejskiej spowodowała upodobnienie się współzależności wieku i religijności w środowisku podmiejskim Płocka do tej, która istnieje w Płocku. Zaobserwowany rozwój dokonywał się na zasadzie stopniowej ewolucji i nie spowodował zmian zasadniczych. Parafia pozostała niezmienna w swoich głównych, konstytuujących ją elementach, zaś przekształcenia dokonały się jakby w „podskórnej” tkance tej społeczności. Można przypuszczać, że opisane tu trendy rozwojowe są wspólne z tymi, które charakteryzują zmiany w wielu parafiach polskich. W sensie ścisłym jednak wnioski z prezentowanych w tym artykule badań nie mogą być rozszerzone na żadne konkretne terytorium.

Choć religijność młodego pokolenia jest relatywnie najmniej ugruntowana, to jednak nie wydaje się, by różnice pomiędzy poszczególnymi grupami wieku były radykalnie istotne, a co sugerowałoby nieuchronnie wyraźny regres religijności w środowisku wiejskim. Raczej należałoby przyznać rację J. J. Wiatrowi, który pisze, że „różnica między religijnością młodzieży i starszego pokolenia — choć istnieje — jest tak niewielka, że prognozować trzeba utrzymywanie się tego stanu rzeczy w przyszłości”.¹⁰⁸ Człowiek starszy, przeżywający intensywniej problemy samotności, choroby, śmierci, silniej odczuwający swoją „przygodność”, „przemijalność”, zwraca się w poszukiwaniu sensu życia ku rozwiązaniom religijnym. Jednak proces ten nie ma znamion automatyzmu i nie jest kierowany jakąś tajemną siłą. Można mieć wątpli-

¹⁰⁸ J. J. Wiatr, *Przemiany społeczne w Polsce*, Warszawa 1976, s. 105.

wości, czy dzisiejsze pokolenie młodych, charakteryzujące się pomniejszoną religijnością we wszystkich jej aspektach, osiągnie w przyszłości ten poziom życia religijnego, jaki reprezentuje obecnie pokolenie starszych. Zreferowane badania nie dają podstaw do wniosków o zmianach w religijności tego samego pokolenia w miarę upływu czasu. Te problemy są w dalszym ciągu otwarte i domagają się kolejnych analiz i poszukiwań badawczych.

W społeczeństwie współczesnym zmiany społeczno-kulturowe są niezwykle dynamiczne. W niniejszym artykule ukazaliśmy dynamikę i kierunek przemian religijności wiejskiej w układzie czterech grup pokoleniowych. Z wychowawczo-kościelnego punktu widzenia szczególnie niepokojąca jest tendencja obniżania się poziomu intensywności postaw i zachowań proureligijnych w młodym pokoleniu. W sytuacji, gdy religijność i kościelność stały się nieco „labilne”, potrzebne są w większej mierze elementy stabilizacyjne w postaci permanentnej socjalizacji religijnej, obejmującej zwłaszcza pokolenie wchodzące w aktywne życie społeczno-zawodowe i rodzinne. Podejmowanie w wielu formach dialogu z człowiekiem współczesnym jest w środowisku wiejskim prostsze i łatwiejsze niż w wielkich aglomeracjach miejskich. Zgromadzony materiał posiada ważne implikacje dla praktyki duszpasterskiej. Wyszczególnienie tych wszystkich obszernych kwestii leży już jednak poza zakresem tego artykułu.